

RIT ȘI RITUAL FUNERAR LA SAȘII¹ DIN SUDUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XII–XIII

Pornind de la un articol publicat în urmă cu câțiva ani referitor la istoricul descoperirilor și cercetărilor arheologice privind așezarea sașilor în sudul Transilvaniei², prezentul studiu se sprijină, în ce mai mare parte pe rezultatele cercetărilor arheologice realizate în ultimii 15 ani, care au pus în evidență o parte din detaliile obiceiurilor funerare practicate de comunitățile primilor coloniști germani așezați în sudul Transilvaniei. Însă descoperirile întâmplătoare (v. piatra de la Cislădie și mormântul cu spadă și vas de la Sighișoara) atenționează asupra posibilității existenței unei diversități relativ largi în ceea ce privește ritualul funerar practicat de oaspeții germani în secolele XII–XIII. Tocmai acesta a fost unul dintre motivele pentru care am recurs – cu riscul de a ne repeta³ – la o repertoriere a descoperirilor arheologice funerare ce au fost scoase la lumină în urma unor cercetări sistematice sau a unor descoperiri întâmplătoare.

După cum se știe noțiunea de ritual funerar desemnează un ansamblu de acțiuni ce se desfășoară de la decesul defunctului până la depunerea în mormânt⁴: slujbe / ceremonii religioase, praznicul / ospățul funerar, priveghiul, cortegiul funerar, realizarea mormântului, depunerea și modul de depunere de inventar funerar etc. Dintre acestea, arheologia surprinde doar partea care ține de modul de amenajare a mormântului, de așezare a corpului în mormânt, tipul și dispunerea obiectelor în mormânt. După cum o să vedem mai jos, și în cazul comunităților germane din sudul Transilvaniei, ritualul funerar nu este imuabil, având o anumită dinamică, fiind constant doar pentru o anumită secvență cronologică, în cazul nostru pentru secolele XII–XIII, iar anumite elemente de ritual funerar fiind specifice doar pentru un anumite persoane sau un grup cu un anumit statut social (de ex. mormintele în cistă).

¹ Termenul de „sași” pentru secolele XII–XIII este impropriu, întrucât documentele din acea vreme încă fac diferențieri etnice între oaspeții veniți din occident, numindu-i valoni, flamanzi, saxoni etc. Poate mai potrivit ar fi fost termenul de oaspeți germani, însă deoarece în literatura de specialitate, și nu numai, s-a impus termenul de sași, ca atare l-am folosit și noi.

² M. E. Crîngaci Țiplic, *Archäologische Funde als Zeugnisse der Ansiedlung der Siebenbürger-Sachsen in sud Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, 44–45 / 2001–2002, p. 159–173.

³ Ne referim la cele două studii despre mormintele cu nișă pentru cap (v. A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, București, 2004, p. 217–228; D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba-Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania*, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, București, 2005, p. 229–244), ce cuprind și o trecere în revistă a descoperirilor de acest tip.

⁴ O definiție a ritualului funerar a dat-o V. Sârbu, care este aplicabilă și pentru evul mediu în cea mai mare măsură. Noțiunea de *ritual funerar* desemnează ansamblul acțiunilor ce au loc din momentul decesului defunctului, uneori chiar de când acesta devine previzibil, până la depunerea lui în mormânt, precum oficierea serviciilor sacre, jocurile și ospățul funerar, forma și construcția mormântului, cantitatea, varietatea și modul de depunere a inventarului funerar și a ofrandelor etc. (V. Sârbu, *Arheologia funerară și sacrificiile: o terminologie unitară / Funerary Archaeology and Sacrifices: an Unifying Terminology*, Braila, 2003, p. 23).

În ceea ce privește studiile referitoare la ritul și ritualurile funerare ale comunităților germane din secolele XII–XIII din Transilvania, literatura de specialitate din România este săracă în contribuții, nu atât datorită lipsei cercetărilor arheologice, cât în special datorită nepublicării complete a rezultatelor săpăturilor arheologice⁵. Publicarea în detaliu a necropolelor este esențială, deoarece ea ne poate duce spre depistarea unor particularități de ritual funerar practicat de diferite comunități germane și/sau la observarea unui tratament funerar diferențiat chiar în cadrul aceluiași grup, în funcție de statutul persoanelor decedate (statutul social sau rangul militar al celui decedat), vârsta defunctului (copil sau adult) sau în funcție de cauza / natura a decesului (moarte fortuită / năprasnică) și în final spre o mai bună înțelegere a atitudinii față de moarte a unei comunități.

Cu toate că am încercat, prin sintetizarea și repertorierea informațiilor publicate cu referire la descoperirile funerare atribuite coloniștilor germani, să descifrăm și să analizăm ritualul de înmormântare practicat de sașii din sudul Transilvaniei în secolele XII–XIII, acest deziderat este departe de a fi finalizat pentru simplu motiv că din cele 13 necropole cercetate doar una singură a fost publicată în extenso. Astfel, studiul de față este mai degrabă un semnal de alarmă asupra caracterului fragmentar al acestei lucrări care pune mai degrabă întrebări și aduce în atenție conștientizarea responsabilității restituirii rezultatelor arheologice în momentul în care este abordat un sit arheologic.

1. ALBA-IULIA – CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ: MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIȘĂ PENTRU CAP. În anii 1953 și 1968–1977 cercetările arheologice de salvare efectuate la catedrala romano-catolică din Alba-Iulia au dezvelit în total 315 morminte datate pe baza monedelor și a obiectelor de inventar în secolul al XII-lea⁶, la care se mai adaugă un număr de 11 „morminte în cistă de cărămidă cu nișă pentru cap” săpate în aria necropolei amintite, de secol XII⁷ – 10 dintre mormintele în cistă (M II–XI) fiind amplasate la o distanță apreciabilă față de intrarea de vest a bisericii, iar un mormânt (M I) fiind amplasat pe latura de sud (pl. I). Începând cu anul 2000 cercetările arheologice au fost reluate în exteriorul catedralei romano-catolice și al palatului episcopal, în urma cărora au mai fost dezvelite un număr de 103 morminte de înhumăție medievală plus încă 3 morminte cu nișă pentru cap – din care 2 morminte în cistă și unul așezat în groapă cu nișă cefalică⁸.

Din totalul de 432 (315 + 11 + 103 + 3) de morminte descoperite de-a lungul timpului, ne vom opri asupra celor 14 morminte cu nișă pentru cap, atribuite coloniștilor germani. 11 din cele 14 morminte au fost descoperite de R. Heitel, însă ele nu au beneficiat, din păcate, de un studiu amănunțit⁹, excepție făcând un singur mormânt (M II), descoperit în

⁵ Până în prezent singurele studii publicate sunt A. Ioniță, D. Căpățâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004 (mai departe A. Ioniță și colab.), și D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, 229–244.

⁶ În 1953 au fost descoperite 24 de morminte (D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în Cetatea de la Alba-Iulia*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj-Napoca, VII, 1–4, 1956, p. 15–37, Idem, *SCIV*, V, 1954, nr. 1–2, p. 222–224), iar cercetările din anii 1968–1977 au dezvelit 291 de morminte datate în secolul al XII-lea (R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968–1977). I.*, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 215–231; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968–1977). II. Piese de metal*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 233–248). În ceea ce privește inventarul mormintelor amintite, vezi și M. E. Crîngaci-Țiplic, S. Oja, *Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la Catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia*, în *ActaMN*, 39–40/II, 2002–2003, p. 91–106.

⁷ R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228.

⁸ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 230.

⁹ D. Marcu Istrate și A. Istrate au încercat o cartare a lor, bazându-se însă doar pe cele câteva informații generale publicate de R. Heitel cu privire la menționarea secțiunilor în care au fost descoperite respectivele morminte (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 232–233, pl. I). Ținând cont de acest lucru, trebuie să avem o oarecare rezervă în ceea ce privește topografia mormintelor descoperite în anii '70.

C VIII-a / 1973¹⁰. Celelalte trei morminte (M 8, M 88, M91), descoperite în 2000 și 2003, au fost restituite circuitului științific într-un mod exemplar.

M II / 1973, aflat la o oarecare distanță de axul intrării de vest în biserică (C VIII-a)¹¹, a fost așezat într-o cistă de cărămidă cu nișă pentru cap, cista fiind construită după săparea unei gropi cu dimensiunile de 2,40 × 1,20 m și cu o adâncime de 0,70 în raport cu nivelul original de călcare. Cista, de formă și dimensiuni neprecizate – fiind indicată doar înălțimea ei de 0,40 m –, a fost realizată din cărămizi romane legate cu lut; interiorul ei a fost podit cu două rânduri de cărămizi alăturare, iar după depunerea defunctului, cista a fost acoperită cu țigle romane de mari dimensiuni, fără însă a se crea o etanșeizare completă; în partea de vest a cistei a fost realizată o nișă pentru încadrarea craniului, închisă de o singură cărămidă așezată vertical. Decedatul a fost așezat pe spate, cu mâinile întinse pe lângă corp, având ca inventar, lângă colul femural stâng, o monedă de la Andrei II (1205–1235), ce se pare că a fost depusă, inițial într-o punguliță (?).¹²

M 8 / 2000, descoperit pe latura de sud, dar înspre capătul de vest al bisericii (S 1), a fost distrus în cea mai mare parte, păstrându-se doar vagi urme de craniu și nișa formată din două pietre nefasonate așezate pe cant; se pare că scheletul a fost încadrat de lespezi de piatră ce urmăreau forma corpului.¹³ Acest tip de mormânt încadrat de pietre și cu nișă pentru cap, este, până în prezent, singurul descoperit în necropola de la catedrala romano-catolică.

M 88 / 2000 (?), descoperit pe latura de sud a catedralei (S 35), a fost cercetat parțial, jumătatea inferioară intrând sub profil de est. Defunctul pare a fi fost depus într-o groapă cu nișă cefalică (?); scheletul a fost depus pe spate, capul cu bărbia în piept și umerii ridicați; mâinile sunt depuse pe lângă corp, ușor pliate din coate cu palmele pe bazin.¹⁴

M 91 / 2003, descoperit pe latura de sud a catedralei (S 35) într-o stare de conservare bună, a fost așezat într-o cistă cu nișă pentru cap (pl. II/1, 4), ridicată după săparea unei gropi de formă neregulată și care a intersectat 2 sau 3 morminte mai vechi. Cista, de formă ușor trapezoidală cu baza mare spre vest, a fost realizată din fragmente de cărămizi romane legate cu lut galben; interiorul cistei a fost podit pe toată suprafața tot cu fragmente de cărămidă, iar după depunerea defunctului, a fost acoperită cu o lespede de piatră (49 × 125 × 8–9 cm) (pl. II/3); pentru a acoperi toată suprafața, în zona picioarelor, capacul a fost completat cu o piatră mai mică, fără însă a se crea, probabil, o etanșeizare completă; cista a fost realizată în pantă, cu o diferență de nivel de 25 de cm (pl. II/2). După înhumare, peste lespede de piatră au fost așezate un pachet de oase recuperate, probabil, de la două schelete deranjate, apoi groapa a fost umplută și nivelată cu pământ negru amestecat cu oase, fragmente de piatră și cărămidă, rar pigment de mortar. Decedatul a fost așezat pe spate cu picioarele mai jos decât capul și toracele; capul, plasat în nișa cefalică, are bărbia în piept; brațele întinse pe lângă corp, iar umerii ridicați indică faptul că înmormântarea s-a realizat în giulgiu; în zona genunchiului stâng a fost plasat un craniu aparținând unui schelet mai vechi, iar paralel cu tibia dreaptă a defunctului a fost așezat un femur. Ca inventar a fost descoperită o monedă – denar anonim secolul al XII-lea –, ce a fost plasată în partea stângă a toracelui, aproape de claviculă.¹⁵

Sintetizând informațiile publicate până în prezent, se pare că cele 418 morminte descoperite în jurul catedralei romano-catolice aparțin mai multor niveluri de înmormântare

¹⁰ R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228–229.

¹¹ R. Heitel nu menționează în ce carou al lungii secțiunii C VIII-a a fost descoperit M II, astfel amplasarea lui la o distanță relativ mare de grupul celor 9 morminte în cistă este ipotetică (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 232, pl. 1), la fel de bine putând să facă parte din grupul celor 9.

¹² R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228–229.

¹³ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 230.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 231–232.

– fapt dovedit de numeroasele întretăieri și suprapuneri surprinse pe latura de nord¹⁶ și pe latura de sud a catedralei¹⁷; pe baza monedelor¹⁸ și a obiectelor de podoabă descoperite în morminte, această necropolă aparține culturii Bijelo-Brdo II / târziu (faza Citfalău)¹⁹, fiind încadrată cronologic în secolul al XII-lea, necropola încetând a mai fi folosită la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. În contextul deschiderii șantierului actualei biserici apare un nou orizont de înmormântări, ce suprapune / taie necropola de secol XII, și care aparține mormintelor în cistă cu nișă cefalică ce a început să funcționeze cel mai târziu spre sfârșitul secolului al XII-lea (M 91 datat pe baza monedei de secolul XII), și a continuat până spre deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea (două morminte dateate cu monede de la Andrei II), de altfel fiind orizontul final care închide necropola din jurul catedralei. Mormintele cu nișă cefalică au fost atribuite unor oaspeți occidentali, ce au fost aduși la Alba-Iulia în momentul inițierii șantierului catedralei actuale.

Ne-am permis să reproducem descrierea mormintelor în cistă cu nișă cefalică, deoarece ele se disting, pe de o parte, ca ritual funerar de restul mormintelor, iar pe de altă parte, se pare că mormintele de acest tip sunt singurele morminte din jurul bisericii ce se datează în secolul al XIII-lea, ceea ce ridică o serie de întrebări. Este clar că cel puțin un deceniu – spre sfârșitul secolului al XII-lea – mormintele în cistă cu nișă cefalică au funcționat în paralel cu cele din așa numita fază Bijelo-Brdo II / Citfalău. Problema care se pune este că în prima jumătate a secolului al XIII-lea doar coloniștii occidentali să fi avut dreptul să se înmormânteze în jurul bisericii, iar în acest caz populația catolică maghiară unde și-a mutat cimitirul? Sau este pur și simplu vorba de un complex de cauze – numeroasele construcții și apoi intervențiile desfășurate în interiorul și exteriorul bisericii în special în secolul al XX-lea și nepublicarea completă a rezultatelor arheologice – care au dus la formarea unor concluzii șubrede? Având în vedere că din cele 418 morminte descoperite în jurul catedralei de la Alba-Iulia, doar o mică parte au avut inventar datat în secolul XII, atunci toate celelalte morminte să se încadreze cronologic în secolul al XII-lea sau o parte din ele să fi fost înhumate și în primele decenii ale a secolului al XIII-lea? Și atunci, am putea avea de-a face cu o necropolă cosmopolită, în care grupurile etnice catolice și-au delimitat zonele de inhumație în momentul în care s-a început construcția actualei catedrale? Aceasta ar putea fi una dintre cauzele prin care cele 10 morminte în cistă cu nișă cefalică apar grupate în piațeta din partea de vest a catedralei, iar alte 4 răspândite pe latura de sud a catedralei? Mai mult ca sigur, această amplasare a mormintelor în apropierea catedralei exprimă și un statut social deținut de persoanele respective în societate, adică să fi aparținut unui înalt cleric de origine occidentală sau al conducătorului grupului de meșteri occidentali.

2. CİSNĂDIE: LESPEDE FUNERARĂ. Lespedea funerară, adăpostită astăzi în biserica ev. din Cîsnădie, mai exact în partea vestică a navei nordice, a fost descoperită întâmplător în vechiul cimitir ce a fost folosit până la 1862, fiind scoasă de la 1 metru adâncime, ea aflându-se în poziție orizontală²⁰. Lespedea funerară, deteriorată la unul din capete, are dimensiunile de 1,72 m lungime, în partea de sus are lățimea de 0,63 m și 0,48 m grosime, iar în partea de jos are 0,40 m lățime și 0,40 m grosime. Marginile pietrei sunt tăiate grosier. Suprafața pietrei funerare este prevăzută cu un bazorelief (pl. III/1) ce reprezintă, în

¹⁶ D. Protase, *Cercetările arheologice*, p. 15–23.

¹⁷ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 237–238.

¹⁸ Monedele descoperite *in situ* sunt emisiuni monetare începând de la Coloman (1095–1114) până la regele Emeric (1196–1204).

¹⁹ V. detalii M. E. Crîngaci-Țiplic, S. Ota, *op. cit.*, p. 91–106.

²⁰ Lespedea funerară a intrat în atenția cercetătorilor de timpuriu, ultimii care au cercetat-o fiind Th. Năgler și I. Albu (Bielz, J., *Der Heltauer Bildstein*, în *Sieb. Vjschr.*, 62, 1939, p. 168; Idem, *Nochmals der Heltauer Bildstein*, în *DFSO*, 1, 1942, p. 461–463; K. Horedt, în *Sieb. Vjschr.*, 64, 1941, p. 158–159; Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 91–93; I. Albu, *Influente central-europene în iconografia funerară din transilvană – reprezentarea simbolului crucii*, în *Istorie și tradiție*, 6, 2006, p. 51–65).

partea superioară a pietrei, un cap uman sculptat în relief și cuprins între brațele superioare ale unei cruci andreene redată simbolic (pl. III/2), iar în partea inferioară a crucii este redat un corp uman, probabil simbolizând imaginea mormântului, iar în acest ultim caz redarea schematică a mormântului amintind de forma gropii cu nișă (pl. III/1, 3); toate laturile crucii sunt redade concav. Lespedeaua a fost datată în secolul al XIII-lea și atribuită unui colonist german²¹.

Din punct de vedere al reprezentării, lespedeaua nu are analogii pentru spațiul transilvan. Cercetătorii au găsit corespundețe în valea Moselei, la Faha, lângă Trier, unde a fost descoperită o piatră funerară, însă mult mai îngustă (pl. III/4); ca analogie a fost adusă și lespedeaua provenită de la biserica din Irschen, din Carinthia (pl. III/5), aflată azi la muzeul din Villach, și care este datată în secolul al XII-lea. Th. Nögler presupune că meșterul lespezii din Cislădie ar putea fi originar din spațiul francon al Rinului și Moselei, sau cel puțin impulsul artistic ar proveni de acolo²².

Ținând cont că lespedeaua se încadrează în tipul lespezilor funerare figurale, fără chenar și fără inscripții, iar decorul este destul de stilizat redat, de asemenea marginile pietrei sunt puțin îngrijit lucrate, toate acestea sunt pentru noi argumente pentru o datare mai timpurie a pietrei, cel târziu în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Teoretic aceste tipuri de lespezi timpurii aparțin unor morminte care erau situate în jurul bisericilor, posibil să fi fost lespedeaua care acoperea tipul de mormânt în cistă cu nișă pentru cap, de altfel fenomenul acoperirii cistei cu lespezi de piatră fiind semnalat în cazul necropolei de la Alba-Iulia – catedrala romano-catolică –, unde au fost descoperite 2 morminte în cistă cu nișă pentru cap, unul acoperit cu o lespede de piatră simplă (49 × 125) (Pl. II/3), datat spre sfârșitul secolului al XII-lea, și celălalt cu țigle romane de mari dimensiuni, datat cu o monedă de la Andrei II²³.

În cadrul lespezilor sepulcrale din tipul celor figurale, fără chenar și fără inscripții, se poate încadra și piatra de la Mintiu Gherlei datată spre sfârșitul secolului al XIII-lea. Noi considerăm că acest tip de lespezi funerare figurale, fără chenar și fără inscripții ar trebui date mai timpuriu, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. În această categorie de piatră sepulcrală, de altfel foarte rară în spațiul transilvănean, ar putea fi încadrată și amintita piatră de la Mintiu Gherlei (1,22 × 0,56 m), pe care este reprezentat un personaj (bărbat sau o femeie) îmbrăcat într-o tunică lungă, încinsă la mijloc și purtând pe cap o tocă striată; reliefurile sunt adâncite și plate; fața imberbă este abia schițată cu câteva incizii la ochi și nas; mâinile sunt împreunate pe piept; figura este lipsită de proporții, iar cutele sunt tubulare și paralele²⁴. Autorul, care a publicat piatra, consideră că veșmintele personajului prezintă prototipuri renane²⁵, fiind posibil ca piatra să aparțină unei personalități a vremii de origine germană, de altfel în localitate existând o colonizare germană, după cum indică și numele german, maghiar și latin al localității (Deutschendorf, Szamosújvármémeti, villa Nemty).

Începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea semnalarea lespezilor funerare este tot mai frecventă atât în interiorul arcului carpatic cât și în exteriorul lui, ele făcându-și apariția în diferite medii – germane, maghiare și românești (pl. IV)²⁶. Ele se caracterizează în primul rând printr-o abordare mult mai îngrijită a marginilor și realizarea chenarului, decorate în special cu cruce în câmp²⁷ sau cu diferite

²¹ Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 91–93.

²² *Ibidem*.

²³ Vezi notele 12–15.

²⁴ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 164.

²⁵ J. Ornstein, *Egy siemlékről a Szamosújvár-Németi ev. Ref. templomban*, în AE, XVI, 1896, p. 154–156.

²⁶ Celc mai elocvente exemple se găsesc la Densuș și Székesfehérvár (R. Lupescu, *Un monument funerar inedit în biserica din Densuș (jud. Hunedoara)*, în *Arheologia medievală*, I, 1996, p. 180–185).

²⁷ Pietrele funerare cu reprezentarea crucii au fost deosebit de răspândite în arta funerară din centrul și sud-estul Europei. Despre reprezentarea simbolului crucii de pe lespezile funerare v. I. Albu, *Inscripții der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit*, Hermannstadt, 2002; Idem, *Influențe central-europene*, p. 51–65.

personaje; acum apar și inscripțiile funerare, însă ele nu sunt obligatorii²⁸. În Transilvania, cele mai vechi pietre funerare cu inscripții datează din anul 1290 și 1299 și se află la Luncani (pl. V/3–4).²⁹ De asemenea și la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia se află o lespede cu o cruce în câmpul din mijloc ce a aparținut episcopului Petru IV († 1307)³⁰. Și la Dârlos se află o piatră de mormânt încastrată în zidăria bisericii, pe care este redată o cruce mare, iar în partea stângă, în jumătatea superioară, mai este redată încă o cruce mai mică (pl. IV/4); din păcate jumătatea dreaptă a pietrei este deteriorată, așa că nu știm dacă aceeași cruce mică era redată și în partea dreaptă³¹. Lespedea o datăm cândva în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, iar în acest context o astfel de piatră nu cunoaștem pentru Transilvania.

Cea mai veche piatră sepulcrală cu inscripție atribuită mediului săsesc, nu se află în Transilvania, ci în afara arcului carpatic, la Câmpulung și datează din anul 1300, an în care moare comitele Laurentiu; pe piatra sa de mormânt (2,10 × 1,6 m) stă următoarea inscripție *HIC SEPULTUS EST COMES LAURENCIUS DE LONGO CAMPO, PIE MEM(M)ORIE ANNO D<OMI>NIMCCC†* (pl. V/1). Unii cercetători susțin că în câmpul din mijloc s-ar fi aflat redat un cavaler ce-l reprezenta pe defunct, relieful fiind însă înlăturat prin dăltuire în momentul reutilizării pietrei ca treaptă a altarului³². Istoriografia consideră că Laurencius era conducătorul / greavul unei comunități săsești așezate în Câmpulung³³.

Pentru mediul săsesc din sudul Transilvaniei nu cunoaștem astfel de lespezi funerare cu o datare de sfârșit de secol XIII sau început de secol XIV, însă această carență nu înseamnă că acest obicei nu era deloc practicat de grupurile elitare din societatea săsească. De exemplu pentru nordul Transilvaniei, la Bistrița, s-a păstrat o piatră funerară datată ceva mai târziu, în anul 1320 / 1330. Prinsă în peretele exterior al fațadei de sud, în capătul dinspre vest al bisericii ev. din Bistrița, piatra prezintă în câmpul din mijloc un cavaler, ținând în stânga un scut triunghiular și o spadă; personajul stă sub un fronton gotic cu frunziș și fleron (pl. V/2); inscripția latină redată pe bordura lespezii este deteriorată parțial, din păcate, chiar în dreptul datei, V. Roth, propunând anul 1320, iar V. Vătășianu anul 1330³⁴.

Revenind la lespedea funerară de la Cislădie, ne punem întrebare cui ar putea să îi aparținut ea? Este clar că piatra de mormânt a aparținut unui oaspete german, unui greav din Cislădie sau din apropiere, ce făcea parte din vârful elitei germane transilvănene, dar în același timp și cu trecere la rege, un personaj care a circulat prin regat și probabil și în afara lui, văzând obiceiurile funerare practicate de cei din mediul clerical, nobiliar cât și din cel regal³⁵. Doar o

²⁸ Monumentul funerar de la Densuș (1,61 × 0,61 m) este o astfel de lespede din marmură fără inscripții decorată în partea superioară a blocului cu o cruce greacă înscrisă în cerc (R. Lupescu, *op. cit.*, p. 180–185).

²⁹ Lespedea funerară din 1290 poartă inscripția *ISTAM CAMERAM EDIFICAVIT STEPHAS SACERDOS ANNO DOMINI M. CC. XC.*, iar cea din 1299: *ANNO DOMINI M^o CC^o XC^o NONO SAVLVS ARCHIDIACONS DE TORDA PITRUS COMES FILII SAMSONIS NICOLAVS FILIVS EIVSDEM PETRI EDIFICAVERVNT ECCLESIAM IN HONORE BEATE ELIZABETH* (Entz G., *Erdély építészet a 11–13. Században*, Kolosvár, 1994, p. 96).

³⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 164.

³¹ Piatra funerară de la Dârlos va fi publicată în amănunt într-un alt studiu. De asemenea dorim să-i mulțumim pe această cale d-nului Al. Sonoc, care ne-a pus la dispoziție cu amabilitate fotografia piesei.

³² Reinterpretările și istoriografia problemei legate de piatra lui Laurentius v. D. Măndescu, *Cea mai veche reprezentare grafică a pietrei tombale a comitelui Laurencius de Longo Campo*, în Istros, XIII, 2006, p. 207–213.

³³ În ceea ce privește contextul istoric al așezării sașilor la sud de Carpați v. E. Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, vol. IV, 1957, p. 109–126; I. Hurdubețiu, *Puncte de vedere cu privire la raporturile dintre coloniștii germani și populația autohtonă românească în spațiul carpato-danubian în Evul Mediu timpuriu*, în *Revista de Istorie*, XXVI, 6, 1973, p. 1188–1189; Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 172–173.

³⁴ V. Vătășianu, *op. cit.*, 1959, p. 164.

³⁵ Nu cunoaștem lespezile de mormânt ale regilor arpadieni din perioada respectivă, însă cel mai bun exemplu, pe care noi îl cunoaștem, deși este plasat în alt cadru cronologic, este lespedea regelui Andrei I al Ungariei († 1060) și a reginei Gisela († 1065).

persoană, respectiv familia defunctului, cu o putere economică și un statut social privilegiat putea să își permită comandarea unei asemenea lespezi funerare, obicei funerar practicat destul de rar în Transilvania la acea vreme. Cui ar fi putut să aparțină o asemenea piatră funerară? Este foarte posibil să fi fost piatra de mormânt al lui *Johannes Latinus*.

În anul 1204, *Johannes Latinus* din *villa Ruetel* primește de la regele Emeric, pentru merite militare deosebite, mai multe privilegii, printre care scutirea de îndatoririle pe care le aveau în general teutonicii, scutirea de plăți și dări de pe lucruri și de pe posesiuni, inclusiv cele de pe case, dreptul de a fi judecat doar de judele regal și liberă intrare la curtea regală, însă era obligat în continuare de a merge la oaste³⁶. În anul 1206, *Johannes Latinus* obține de la regele Andrei II, de asemenea pentru serviciile militare aduse de data aceasta actualului rege, scutirea pentru el și pentru familiarii lui de orice dare sau vamă pentru negoț³⁷.

De asemenea pentru serviciile militare aduse regalității, fiii lui *Johannes Latinus*, *Corrard* și *Daniel* (*militēs nostros Saxones Ultrasilvanos Corrardum et Daniel, filios Johannis Latini*), obțin în 1231 de la Bela, coregentul regelui Andrei II, scutire de plata dărilor regale și sibiene pentru patru sate ale lor, cât și pentru oamenii lor din satul Oplid, cu mențiunea ca în anii în care nu mergeau la luptă, trebuiau să plătească trei fertuni de aur pe an, iar atunci când el sau fiii săi (*ipse vel filii eius*)³⁸ mergeau la oaste, banii respectivi să fie întrebuințați în folosul lor³⁹. Din document reiese că *Johannes Latinus* încă mai trăia, însă era, probabil, prea bătrân ca să mai poată îndeplini serviciul militar. În 1204, când a obținut acele privilegii pentru faptele sale militare, trebuia să fi avut cca 20 de ani, iar în 1231 probabil că avea cca 50 de ani, pentru acea vreme fiind o vârstă înaintată, mai ales pentru un *militēs*. În anul 1257, când este următoarea atestare documentară, *Johannes Latinus* nu mai trăia, el fiind amintit indirect, ca un personaj secundar, în sensul că principalii contractanți care au solicitat reîntărirea privilegiilor familiei obținute în anii 1204, 1206 și 1231, fiind nepotul său *Gyaninus*, fiul lui *Corrardus*, și fiul său *Daniel*⁴⁰.

Localizarea exactă a satului *Ruetel*, demult dispărut, nu se cunoaște, însă se știe, conform descrierilor de hotar din vechile documente, că el se afla undeva între Cislădie și Cislădioara⁴¹. Presumpția noastră cu privire la atribuirea lespezii funerare lui *Johannes Latinus* s-a bazat tocmai pe locul unde a fost descoperită: în vechiul cimitir aflat și el între Cislădie și Cislădioara, nu departe de zona unde au fost menționate, în secolul al XIX-lea, urmele unei vechi capele a Sf. Ioan, terenul fiind denumit, până nu de mult, de localnicii sași *Gehonnes* (*Johannes*). Astfel, este posibil ca locul de unde a fost scoasă piatra de mormânt să fie tocmai locul în care a existat odinioară satul *Ruetel* al lui *Johannes Latinus* și a cărui identificare în teren a avut multe încercări.

³⁶ Ub. I, nr. 15; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol I, nr. 46.

³⁷ „...și ținând seama de slujbele vrednice pe care oaspetele și credinciosul nostru cavalier (miles) *Johannes Latinus* ni le-a adus cu atâta tragere de inimă și credință, îi dăruim pe veci pământul numit *Văleni* (Cwezley)... Pe lângă aceasta mai hotărâm ca, în orice loc va veni el sau oamenii lui (famuli) pentru negoț, să fie liberi și scutiți de orice cerere sau plată de vamă” (Ub. I, nr. 16; DIR. C, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 54).

³⁸ Din document nu reiese cine „el”? *Johannes Latinus*? Probabil că este vorba de el, însă conjuncția „sau” folosită în document reflectă indirect, că nu mai era obligat să meargă la oaste dacă fiii săi îndeplineau acest serviciu.

³⁹ Ub. I, nr. 63; DIR. C, veacul XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 212.

⁴⁰ Ub. I, nr. 89; DIR. C, veacul XIII, vol. II, nr. 22.

⁴¹ Multă vreme *villa Ruetel* a fost identificată cu Cislădie, Cislădioara sau Rășinari. Abia în 1942, W. Scheiner a reușit să demonstreze că este vorba despre o așezare dispărută, care este amintită numai în secolul al XIII-lea și se afla între Cislădie și Cislădioara. Această așezare se presupune că se afla la vest de Cislădie, între drumul ce duce spre Cislădioara și pârâul Ursului (W. Scheiner, *Das Dorf Ruetel*, în DFS, 4, 1942, p. 540–566; Th. Năgler, *Johannes Latinus*, în *Taten und Gestalten*, vol. I, Cluj-Napoca, 1983, p. 12 sqq.). Deși s-au făcut câteva peregrinări în anii '90, nu s-a reușit identificarea locului unde a existat satul *Ruetel*. Nu este exclus să se fi căutat într-o zonă greșită, pentru că astăzi este foarte greu să mai găsești pe cineva care să recunoască zona numită *Gehonnes*.

3. CRICĂU – BISERICA EV.: MORMINTE ÎN CISTĂ. Cercetările arheologice efectuate în 1961, 1964–1966 la biserica ev. din Cricău au demonstrat că bazilica romanică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea (*biserica II*) a fost precedată de un alt edificiu ecleziastic din care s-au descoperit absida și corul (*biserica I*) și care a funcționat împreună cu o *necropolă*, ale cărei morminte sunt parțial suprapuse de biserica II⁴².

Autorii au datat prima fază a *necropolei*⁴³ între ultima parte a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. În această primă fază a necropolei a încadrat și trei morminte în cistă⁴⁴:

- în vechea colaterală de nord au fost descoperite „resturile unui mormânt în cistă din piatră”, despre al cărui schelet nu știm dacă s-a păstrat sau nu, însă se menționează că restul de cistă – păstrată mai puțin de jumătate – a fost refolosit, fiind reînhumate în extremitatea de est a ei o parte din oasele de la 4 schelete⁴⁵; o informație foarte importantă cu privire la cista din piatră, reiese din fotografia publicată în articol, din care se observă că pe două dintre pietrele cistei sunt gravate puternic semnul crucii (pl. VI/1).
- în fața portalului de vest al bisericii a fost surprinsă latura de sud al unui mormânt din cistă din cărămizi.
- din desenul publicat se observă că în nava centrală a mai fost descoperit un mormânt în cistă (autorul îl definește ca și criptă), cista fiind păstrată în întregime, conform desenului, dar fără schelet în ea; cista este datată în secolul al XIII-lea; în text nu se face nici o referire la ea.

Cercetările arheologice au scos la iveală și câteva morminte, contemporane cu cele în cistă, o parte fiind tăiate de fundațiile bazilicii din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și care au fost datate la sfârșitul secolului al XII-lea, fără a se face alte mențiuni despre forma gropii, umplutura gropii, numărul de morminte care au aparținut acestei prime faze a necropolei.

3. DRĂUȘENI – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ ȘI MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIȘĂ. Biserica ev. din Drăușeni este unul din puținele monumente medievale de pe teritoriul de colonizare săsească care a beneficiat de cercetări arheologice depline și s-a bucurat de punerea în circuitul științific, în cea mai mare parte, a rezultatelor arheologice. Cercetările s-au desfășurat în două etape de campanii arheologice, una desfășurată în anii 1973–1977⁴⁶. M. Dumitrache, iar cealaltă în anii 1993–1996⁴⁷ de către D. Marcu, în urma cărora s-au descoperit urmele unei *biserici-sală* anterioare bazilicii romanice, care a avut

⁴² R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 483–496.

⁴³ Din păcate cercetările arheologice de la biserica ev. din Cricău nu au fost publicate decât într-o foarte mică măsură, sub forma unor concluzii, care și acestea sunt ambigue și unele fără logică.

⁴⁴ Necropola a rămas și ca nepublicată, iar despre cele 3 morminte în cistă autorii oferă scurte mențiuni, descrierile fiind mai mult decât incomplete.

⁴⁵ De asemenea autorii mai consemnează că restul de cistă din piatră suprapune un mormânt orientat nord-sud și care ar face parte din nivelul de înmormântări care ar preceda construcția bazilicii din cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, întrucât mormântul este tăiat de fundația navei centrale. Această informație nu este credibilă, deoarece, pe de o parte, chiar la începutul articolului se menționează că biserica a fost înconjurată de o centură de beton, iar pe de altă parte descrierea făcută în text nu coincide cu desenul săpăturilor publicat.

⁴⁶ M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977*, în *CA*, III, 1979, p. 155–195.

⁴⁷ Din rezultatele cercetărilor arheologice realizate în anii 1993–1996 de către D. Marcu nu au fost publicate detaliat decât cele referitoare la etapele de construcție ale bisericii fortificate de la Drăușeni (D. Marcu, *Șantierul arheologic de la Drăușeni*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor istorice*, nr. 1–4, 1994, p. 19–24; Idem, *Biserica fortificată de la Drăușeni*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu-Mare, 2002, p. 41–78).

două etape distincte de construcție⁴⁸, și s-a încercat stabilirea vechimii și caracteristicilor necropolei care a gravitat în jurul bisericii-sală și în jurul bazilicii romanice. În ceea ce privește atribuirea etnică a bisericii-sală și etnia primilor ocupanți ai sitului, concluziile celor două autoare sunt diferite

Astfel, M. Dumitrache, bazându-se pe inventarul mormintelor (monede și diverse obiecte de podoabă), atribuie biserica-sală secuilor și o datează în a doua jumătate a secolului al XII-lea, iar prima etapă a bazilicii romanice, ce a urmat bisericii-sală, o atribuie sașilor, sosiți la Drăușeni după 1200⁴⁹. D. Marcu nu contestă existența cimitirului secuiesc și datarea acestuia în a doua jumătate a secolului al XII-lea, însă, în urma descoperirilor mormintelor cu nișă cefalică pe care le datează în a doua jumătate a secolului al XII-lea, consideră că biserica-sală aparține sașilor, lansând teoria unei posibile conviețuiri între sași și secuși⁵⁰.

În urma unor lecturi foarte atente a articolelor celor două cercetătoare și a analizării argumentelor oferite, am ajuns la concluzia că trebuie rediscutată atât problematica atribuirii bisericii-sală cât și momentul sosirii coloniștilor sași la Drăușeni.

În primul rând, M. Dumitrache a demonstrat că cimitirul secuiesc, ce se caracterizează printr-un inventar bogat – 30 % dintre morminte având ca inventar monede de la Geza II și Ștefan III, inele de tâmplă cu unul din capete în formă de „S”, inele cu lăcaș pentru piatră, inele torsadate –, a funcționat începând cu deceniul 5 până spre sfârșitul secolului al XII-lea. De asemenea, consideră că momentul construirii bisericii-sală coincide cu începutul cimitirului, aceasta funcționând până spre sfârșitul secolului al XII-lea⁵¹. Autoarea mai menționează că sașii, ajunși la Drăușeni după 1200, au aflat probabil edificiul în picioare, părăsit cu puțin timp înainte, și nu este exclus ca în primii ani aceștia să fi folosit lăcașul de asemenea pentru cult, pentru ca apoi, probabil în deceniul 3 al secolului al XIII-lea să treacă la construirea unei biserici bazilicale romanice.⁵² În ceea ce privește necropola bazilicii romanice, 2 morminte ne-au reținut atenția: un mormânt de copil (M 18⁵³) descoperit în colaterala de sud a bazilicii și a cărui groapă, în partea inferioară, era încadrată de pietre de dimensiuni mici, așezate pe cant, și un mormânt de matur cu brațele ușor îndoite așezate pe bazin (M 93), descoperit la sud de biserică, ce avea pe partea stângă a gropii, lângă schelet un șir de pietre mari. Legat de cele două morminte, M. Dumitrache mai face următoarele mențiuni: prezența pietrelor din jurul scheletelor (M 18, M 93) „sugerează ideea unui mormânt în cutii de piatră, specific coloniștilor sași; obiceiul fiind păstrat de aceștia cel puțin în primele decenii după colonizarea lor în sudul Transilvaniei. În cazurile descoperite de la Drăușeni nu este vorba decât despre o formă degenerată a unei tradiții pe cale de dispariție”⁵⁴. Celor două morminte a căror groapă era delimitată prin pietre li se mai adaugă un mormânt în cistă din piatră descoperit în anii '90, și care s-a păstrat în întregime, inclusiv nișa rectangulară din dreptul capului (detalii v. mai jos).

Cercetările din anii 1993–1996 realizate de D. Marcu au dus la descoperirea înmormântărilor cu nișă cefalică (două dintre ele fiind descoperite în interiorul bisericii sală) și a unui schelet înconjurat cu fragmente de blocuri de piatră parțial fasonată, care delimitează o nișă rectangulară. Autoarea nu menționează ca vreun mormânt cu nișă cefalică

⁴⁸ Cu privire la etapele de construcție ale monumentului, la reconstituirea topografiei terenului pentru fiecare etapă constructivă și la evoluția sistemului de fortificare a bisericii, care este mai târziu față de bazilica romanică.

⁴⁹ M. Dumitrache, *Cetatea satească din Drăușeni*, p. 189–190.

⁵⁰ D. Marcu, *Șantierul arheologic de la Drăușeni*, p. 19–24; Idem, *Biserica fortificată de la Drăușeni*, p. 41–78.

⁵¹ M. Dumitrache, *Cetatea satească din Drăușeni*, p. 171.

⁵² *Ibidem*, p. 189–190.

⁵³ M 18 suprapunea un mormânt datat cu monedă de la Ștefan III.

⁵⁴ M. Dumitrache, *Cetatea satească din Drăușeni*, p. 186–187

să fi avut vreun obiect de inventar⁵⁵, însă în datarea lor se bazează pe elemente de stratigrafie și pe umplutura gropilor mormintelor. Astfel, cimitirul mormintelor cu nișă cefalică plasate în imediate apropiere a bazilicii, fără pigment de mortar în umplutură, s-a dezvoltat în prima etapă în jurul bisericii-sală construită fără mortar și care este datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea; în schimb, mormintele de același fel aflate la mare distanță de bazilică pot aparține oricăreia dintre etape; mormintele cu pigment de mortar în umplutura gropii sunt datate în secolul al XIII-lea, imediat după momentul deschiderii șantierului bazilicii, ele formând un segment timpuriu al necropolei acestei biserici. În paralel cu construirea bazilicii, populația a continuat să practice acest sistem de înmormântare, dar în umplutura mormintelor din apropierea clădirii apar deja materiale de construcție, respectiv pigment de mortar și fragmente de piatră. Pe baza celor amintite mai sus, autoarea susține că mormintele cu nișă cefalică atestă prezența sașilor la Drăușeni încă din a doua jumătate a secolului al XII-lea, precum și faptul că biserica-sală le aparține.⁵⁶

Bazându-ne pe ceea ce s-a publicat până în prezent, din punctul nostru de vedere situația se prezintă astfel: necropola secuiască a funcționat din deceniul a 5 și până în deceniul 8 al secolului al XII-lea, așa cum o arată prezența în inventarul mormintelor a pieselor de podoabă și a emisiunilor monetare de la Geza al II-lea (1141–1162) și Ștefan al III-lea (1162–1172). Într-adevăr sașii s-au instalat la Drăușeni în a doua jumătate a secolului al XII-lea, fapt demonstrat de existența mormintelor cu nișă cefalică și de cele trei morminte ale căror gropi sunt înconjurare cu piatră. Întrebarea care se pune este când în a doua jumătate a secolului al XII-lea au sosit coloniștii sași la Drăușeni? Cel mai probabil cândva în anii '70 ai secolului al XII-lea, în momentul în care secuii au încetat să se mai înmormânteze în jurul capelei; iar dacă a existat o coabitare între secui și sași, aceasta a fost de scurtă durată. În această situație, probabilitatea este foarte mare ca biserica-sală să fi fost construită de secui și nu de sași, care se pare că au preluat capela, folosind-o în continuare încă câteva decenii până în momentul în care au început să-și construiască bazilica-romanică.

Cercetările de la Drăușeni vin să completeze imaginea în ceea ce privește obiceiul funerar practicat de primele generații de coloniști. Pe lângă mormintele în groapă în formă de sarcofag și cu nișă pentru cap, care de altfel este caracteristica generală a acestui cimitir, au mai fost descoperite, după cum am mai menționat, și 2 mormintele ale căror gropi erau delimitate cu piatră, și 1 mormânt în cistă din piatră cu nișă pentru cap; practicarea acestui obicei de înconjurare a fundului gropii cu pietre se constată și în cazul copiilor, fapt confirmat de descoperirea, în campania din anii '70, a unui mormânt de copil (M 18), parțial deranjat. Până la publicarea necropolei, o necunoscută rămâne pentru noi dacă o parte din mormintele cu nișă aveau inventar, iar dacă aveau în ce constă. Săpăturile arheologice din anii '90 au stabilit practicarea obiceiului înmormântării în groapă cu nișă pentru cap și în secolul al XIII-lea.

4. FELDIOARA – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ⁵⁷. Cercetările de la Feldioara desfășurate în anii 1990–1995⁵⁸ și 1998–1999⁵⁹ au scos la iveală în piațeta situată între casa parohială și biserica evanghelică o necropolă a cărei importanță este dată, în

⁵⁵ Catalogul mormintelor și analiza generală a necropolei nu sunt publicate încă.

⁵⁶ D. Marcu, *Biserica fortificată de la Drăușeni*, p. 45–47.

⁵⁷ Necropola de la Feldioara este cea mai importantă necropolă din Transilvania din a doua jumătate a secolului al XII-lea ca aparținând primilor coloniști germani, atât datorită ritualului funerar practicat cât și datorită faptului că după 1211 nu au mai avut loc înmormântări ulterioare care să deranjeze necropola, astfel putându-se surprinde aproape toate detaliile unui cimitir din acea perioadă. La toate acestea se adaugă și faptul că până la ora actuală este singura necropolă de acest tip din Transilvania publicată, deși au mai avut loc cercetări arheologice și în alte locuri.

⁵⁸ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.* p. 38, 44, fig. 53/1.

⁵⁹ A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană*, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, București, 2004, p. 218. Cercetările arheologice mai continuă și astăzi.

special, de ritualul de înmormântare – groapa în trepte cu fosă și nișă pentru cap (pl. VII/3, 4) –, tot el fiind și cel care indică, în cazul de față, apartenența etnică. Până în 1999 au fost dezvelite 119 morminte, cuprinzând 128 de indivizi. S-au surprins un număr de 6 morminte duble și 2 triple, din care, cu excepția unui singur mormânt care conținea doi copii, toate celelalte conțin un adult și unul sau doi copii, de regulă depuși pe unul din brațele adultului. De asemenea, în perioada scurtă de existență a necropolei s-a sesizat existența a șapte cazuri de suprapuneri și întretăieri de morminte.⁶⁰

Teoretic acest cimitir din a doua jumătate a secolului al XII-lea trebuie să fi funcționat în jurul unui lăcaș de cult, actualmente dispărut, și care nu a fost descoperit până în prezent. Autorul săpăturilor își pune problema relației dintre necropolă și construcția aflată sub monumentul actual, iar dacă aceasta nu există, atunci unde se găsește lăcașul de cult al celor înmormântați aici și dacă aceștia au avut o asemenea amenajare.⁶¹

Din punct de vedere al formei gropilor mormintelor au fost surprinse 2 mari tipuri:

- groapa în trepte, care se compune dintr-o groapă rectangulară mare, pe fundul căreia a fost săpată o groapă mai mică, urmărind, în general, conturul corpului uman, numită convențional fosă și care comportă două subcategorii: a) cu nișă specială (pl. VII/3, 4) pentru cap fiind surprinsă în peste 35 % din cazuri, exclusiv copii (35 adulți, 3 adolescenți); b) și fără nișă (pl. VII/1, 2) fiind surprinsă în 11% din cazuri, (6 adulți, 1 adolescent și 5 copii);
- groapa rectangulară simplă a fost surprinsă în cazul mormintelor de copii (7,4%).

Mai există o serie de morminte ale căror gropi nu au putut fi integrate într-un anume tip din diferite motive⁶². Defuncții erau înfășurați probabil în giulgiu, iar după depunerea mortului în fosă, groapa era acoperită probabil cu butuci sau scânduri de lemn, peste care apoi se arunca pământ. Interesant este că în acest cimitir, mormântul cu nișă pentru cap s-a folosit doar în cazul adulților și adolescenților. În ceea ce privește poziția mortului în groapă, în toate cazurile defuncții au fost depuși în decubit dorsal, având în marea majoritatea cazurilor, brațele întinse pe lângă corp și picioarele întinse. Mormintele sunt orientate, în general, riguros VE cu o paletă de variații, cuprinsă între VSV–VNV.⁶³

Inventarul mormintelor este destul de sărac și se compune în principal din monede. Au fost descoperit un total 18 monede și trei inele de tâmplă cu capătul în formă de „S” (M 86, M 113), din care două inele fiind descoperite în același mormânt (M 113)⁶⁴. Un singur mormânt (M 98) a avut 3 monede – una de la Geza II și celelalte două de la Ștefan III – distribuite astfel: una depusă în mâna stângă, una în mâna dreaptă și una pe gură. Celelalte 15 monede sunt descoperite în morminte în poziții diverse: la tâmplă, pe gură, lângă genunchi, în umplutura gropii, dominante fiind însă cele descoperite în zona mâinii. Foarte interesant este faptul că din cele 18 monede depuse ca obol funerar, 12 monede sunt de epocă romană⁶⁵ și doar 6 de perioadă arpadiană. Monedele arpadiene fac parte din categoria denarilor anonimi, emiși în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cea mai veche fiind o emisiune monetară de la Geza II (1141–1162), amintită deja ca făcând parte din inventarul mormântului M98, și alte 4 fiind atribuite lui Ștefan III (1162–1172)⁶⁶. Elementele de inventar amintite mai sus, alături de descoperirea inelelor de buclă cu capăt în formă de „S”, de observațiile stratigrafice și de elementele de ritual (morminte cu nișă cefalică) asigură

⁶⁰ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–42; A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe* p. 218.

⁶¹ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 41.

⁶² La cele două tipuri de gropi, autorul mai adaugă și un al treilea, și anume gropi cu tipologie incertă, aici fiind incluse mormintele distruse parțial sau mormintele ale căror gropi nu au putut fi sesizate în teren într-o proporție mai mică sau mai mare.

⁶³ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–43.

⁶⁴ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 43; A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe*, p. 218.

⁶⁵ Monedele romane provin din așezarea romană pe care necropola o suprapune.

⁶⁶ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 43–44.

datarea necropolei în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Primele înmormântări ale coloniștilor germani așezați la Feldioara au avut loc, probabil, spre sfârșitul domniei lui Geza II, cimitirul funcționând probabil până în 1211, momentul sosirii cavalerilor teutoni la Feldioara, când se încetează să mai aibă loc înmormântări în acest punct. Datarea propusă de autorul săpăturilor se sprijină și pe cele câteva suprapuneri și întretăieri de morminte, care indică o anumită durată de utilizare a necropolei de 2–3 generații. Probabil că pe parcursul secolului al XIII-lea, ca urmare a restructurării spațiului funerar, cimitirul se concentrează în jurul actualei biserici, constituind un al doilea orizont funerar în care fenomenul nișei dispare.⁶⁷

O caracteristică aparte a acestei necropole îl constituie un element de ritual funerar care, până în prezent, nu a mai fost semnalat în alte necropole săsești din sudul Transilvaniei, și anume depunerea de monede romane ca obol funerar.

5. GÂRBOVA – NECROPOLĂ (?). Cercetări arheologice realizate de către R. Heitel la ruinele vechii biserici de tip bazilical din Gârbova, din a cărui elevație astăzi nu se mai păstrează nimic, nu au fost publicate niciodată, nici măcar sub forma unui raport preliminar. Din alte rapoarte arheologice sau articole, care fac trimiteri la săpăturile de la Gârbova, știm că a fost descoperită o necropolă, ce avea ca inventar inele de tâmplă de tip Bjelo-Brdo și care proveneau din straturi anterioare construirii bazilicii romanice, și care au fost atribuite secuilor⁶⁸. Din punct de vedere arheologic nu putem confirma dacă această necropolă secuiască a fost urmată de înmormântări care să fi aparținut primilor coloniști germani, însă este cunoscut că în secolul al XIII-lea deja existau oaspeți germani în localitate⁶⁹, care probabil au contribuit la ridicarea bazilicii romanice; fotografiile vechi ale bisericii dispărute trădează o bazilică romanică, ce este datată de literatura de specialitate în jurul anului 1280⁷⁰. Se presupune că pe la 1100 în localitate au fost așezați secuii, care pe la 1200 au fost mutați de aici în sud-estul Transilvaniei, în locul lor fiind aduși coloniști germani. Din păcate cercetările arheologice ar fi putut lămuri, probabil, momentul venirii și plecării secuilor, și respectiv cel al sosirii sașilor la Gârbova, însă datările amintite rămân deocamdată în sfera ipoteticului.

6. MEDIAȘ – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. În anii 1971–1973, în urma unor cercetări arheologice realizate de Mariana Beldie-Dumitrache, au fost dezvelite în interiorul bisericii evanghelice „Sf. Margareta”, fundațiile unei biserici-capelă (*biserica I*) datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și ale cărei temelii suprapuneau morminte ce fac parte dintr-o necropolă mai veche decât *biserica I*⁷¹. Respectiva necropolă cuprindea morminte ce aveau ca inventar inele de tâmplă de tip Bijelo Brdo – s-au descoperit 9 inele de tâmplă, din care 3 provin din morminte nederanjate date în secolul al XII-lea⁷². Morminte cu gropi prevăzute cu nișă pentru cap, fără inventar, au fost semnalate și la Mediaș, ele fiind atribuite cimitirului corespunzător *bisericii I* și care suprapuneau mormintele mai sus amintite⁷³. Deși *biserica I* a fost încadrată spre sfârșitul secolului al XIII-lea, pe

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmäler aus Südsiebenbürgen*, în RRHA, seria BA, IX, 2, 1972, p. 143, fig. 3 a, b.

⁶⁹ Prima atestare a localității este în 1291, când episcopul Petrus de la Alba încheie un contract, privind lucrările de tâmplărie pentru acoperișul catedralei Sf. Mihail din Alba Iulia, cu patru dulgheri, printre care și *Herbord* din Gârbova, pentru care garanta, în caz de accident sau de nefinalizare a lucrărilor, comitele Daniel de Gârbova (Ub. I, nr. 247; DIR. C, veacul XIII, vol. II, nr. 407).

⁷⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, 1959, p. 66; *Repertoriul arheologic al județului Alba*, 1995, p. 102–103.

⁷¹ H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evangelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 20, nr. 1, 1977, p. 86; H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I.Bd., Hermannstadt / Heidelberg, 1998, p. 467.

⁷² M. Dumitrache încadrează necropola unui „orizont maghiaro-secuiesc cu elemente de tip Bijelo-Brdo”, ce a precedat colonizării germane de la Mediaș (v. M. Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov*, în *lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *Cercetări arheologice*, IV, 1981, p. 269).

⁷³ H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *op. cit.*, p. 92, nota 52; A. Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe*, 2005, p. 221.

baza planimetriei tipice cu absidă poligonală și contraforți, necropolei cu morminte cu nișă cefalică i-a fost atribuită aceeași datare. Având în vedere că necropola a rămas nepublicată, datările și întrepătrunderile dintre cele două necropole, cât și relația dintre mormintele cu nișă cefalică și *biserica I* rămân sub semnul întrebării. De asemenea nu se cunosc detalii despre ritualul funerar.

7. MOȘNA – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. Cu ocazia cercetărilor arheologice din anii 1999 realizate la biserica fortificată din Moșna, pe latura de sud a bisericii actuale au fost identificate morminte cu nișă cefalică, ce aparțin în esență secolului al XII-lea și primei jumătăți a secolului următor; aceluiasi orizont îi aparțin și alte morminte ale căror gropi nu au fost evidente în teren, răspândite pe toată suprafața, dar cu o densitate scăzută. Datorită absenței mortarului din umplutura mormintelor amintite, autorii au interpretat acest lucru fie ca o distanțare de biserică, fie ca biserica să fi fost construită din lemn așezată pe o talpă din piatră (*biserica I* ?)⁷⁴. În ceea ce privește numărul mormintelor și inventarul lor nu putem aduce informații, ele fiind deocamdată nepublicate.

8. ORĂȘTIE – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. În anii '90 ai secolului trecut în interiorul cetății de la Orăștie au fost efectuate cercetări arheologice sistematice, ce au dus la descoperirea unui orizont de morminte cu nișă cefalică ce aparțin primului val de coloniști germani. În campania din 1994 au fost descoperite 8 morminte toate orientate E–V, cu mâinile pe lângă corp și groapa săpată în solul viu, urmărind conturul corpului; unul dintre morminte avea ca inventar, ținând în fiecare mână câte o monedă de la Geza II (1141–1162)⁷⁵. În campania din 1997 a fost descoperit și un mormânt de copil cu marginile gropii marcate cu pietre⁷⁶. Deocamdată alte date despre mormintele cu nișă cefalică nu putem oferi, rezultatele cercetărilor fiind inedite.

9. SĂCĂDATE – MORMINTE ÎN CISTĂ DE PIATRĂ CU NIȘĂ PENTRU CAP (?). Cercetări arheologice se pare că au fost realizate și la biserica ev. din Săcădate⁷⁷, însă ele nu au fost publicate niciodată. R. Heitel într-un studiu despre biserica ev. din Sebeș, amintește că și la Săcădate au fost descoperite morminte ale căror gropi erau înconjurată cu lespezi de piatră, în sistemul celor la Sebeș-Alba și Cricău⁷⁸. Atâta vreme cât săpăturile de la Săcădate au rămas nepublicate, informațiile au o valoare relativ mică.

10. SEBEȘ-ALBA – BISERICA EV.: MORMINTE ÎN CISTĂ DE PIATRĂ CU NIȘĂ PENTRU CAP. În anii 1960–1962, cu ocazia restaurării bisericii evanghelice au fost realizate și cercetări arheologice, când au fost dezvelite o serie de morminte ce fac parte dintr-o *necropolă* ale cărei începuturi au fost datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea; o parte din morminte sunt acoperite de fundațiile bazilicii romanice, astfel ele fiind anterioare bisericii romanice de tip bazilical ce se mai poate recunoaște acum în construcția actualei biserici. Acestei necropole i-a corespuns probabil o altă construcție cu caracter religios, pe care cercetările arheologice nu au surprins-o. Mormintele datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea au fost descrise astfel: „groapa se săpa la o adâncime de 0,80 m (față de nivelul de călcare de atunci al terenului), apoi locul unde se depunea mortul, întotdeauna cu mâinile întinse, lipite de corp, era în prealabil înconjurat cu lespezi masive de piatră așezate pe verticală; în unele cazuri se puneau, reazem pentru cap, pietre sculptate în unghi, sau două pietre înclinate. Mormintele de acest tip, descoperite în cursul săpăturilor nu erau acoperite cu lespezi. Mormintele erau lipsite de inventar” (pl. VI / 2).⁷⁹ Acestea sunt

⁷⁴ D. Marcu, C. C. Rusu, *Moșna, com Moșna, jud. Sibiu. Punct Biserica evanghelică și cetatea țărănească*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 64–65.

⁷⁵ Z. K. Pinter, Gh. Petrov, M. Țiplic, *Orăștie. Cetate*, în: *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995 p. 63.

⁷⁶ Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, *Orăștie. Cetate*, în *CCA. Campania 1997*, Călărași, 1998, p. 51.

⁷⁷ Cercetările arheologice nu au fost publicate niciodată, cele câteva mențiuni făcute fiind mai mult decât insuficiente, deoarece nu cunoaștem cu certitudine nici măcar dacă săpătura a fost executată la biserica ev. din Săcădate, în ce an au fost realizate cercetările (clar că înainte de 1969) sau cine este autorul săpăturilor.

⁷⁸ R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1969, p. 7.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 6–7.

singurele informații publicate despre necropola din a doua jumătate a secolului al XII-lea, din jurul bisericii ev. de la Sebeș, atribuită oaspeților germani.

11. SIBIU – BISERICA EV. SF. MARIA: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ ȘI MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIȘĂ. În jurul bisericii ev. Sf. Maria din Piața Huet din Sibiu, în decursul secolului al XX-lea au avut loc mereu intervenții cu caracter arheologic⁸⁰, începând de la M. Kimakowitz și până în zilele noastre. Însă abia în anul 1994, un sondaj arheologic efectuat în partea de est a bisericii ev. din Piața Huet, a surprins primul nivel de înmormântare ce includea și morminte cu nișă pentru cap⁸¹. În vara anului 2005, cu ocazia restaurării Pieței Huet⁸² s-au desfășurat cercetări arheologice de salvare care au dus la dezvelirea unui întins cimitir (1833 morminte) ce a funcționat începând din secolul al XII-lea și până spre sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de-al XVII-lea. Cele mai vechi morminte aparțin secolului al XII-lea fiind date pe baza contextului în care au fost descoperite, pe baza celor 4 monede aparținând perioadei, din care una depusă ca obol în inventarul mormântului M 484, și nu în ultimul rând pe baza ritualului de înmormântare specific primilor coloniști germani așezați în sudul Transilvaniei.⁸³

Ritualul de înhumare surprins în Piața Huet nu diferă mult față de cele din alte puncte cercetate arheologice și amintite mai sus. Astfel cele mai vechi morminte se remarcă printr-o groapă săpată după conturul corpului uman și cu nișă pentru cap (pl. VII / 5–8), corpurile fiind deseori acoperite cu scoarță de copac sau cu scânduri; uneori ele au capul sprijinit pe pietre. Un alt tip de morminte descoperite sunt cele în cistă din cărămidă prevăzute cu nișă pentru cap (pl. VI / 3–6), dar care însă nu fac parte din primul nivel de înmormântări întrucât ele taie alte morminte mai vechi; însă cu siguranță mormintele în cistă făceau parte din orizontul mormintelor ce aparțineau bazilicii romanice.⁸⁴

Mai multe informații despre această necropolă de secol XII–XIII aparținând oaspeților germani nu putem oferi întrucât cercetările sunt inedite și în curs de publicare. Cu siguranță publicarea unei monografii a necropolei din Piața Huet va reprezenta un pas înainte în lămurirea multor necunoscute.

12. SIGHIȘOARA – BISERICA DIN DEAL: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. Între anii 1998–2001, cercetările arheologice efectuate în interiorul și exteriorul Bisericii ev. din Deal au identificat morminte cu nișă cefalică atribuite primilor coloniști germani așezați în acest areal⁸⁵. Rezultatele cercetărilor arheologice sunt publicate doar sub formă de raport arheologic.

13. SIGHIȘOARA – BISERICA MĂNĂSTIRII: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. În urma unui sondaj arheologic realizat în anul 2005 la Biserica Mănăstirii din Sighișoara au fost descoperite 3 morminte cu nișă cefalică, dintre care unul era acoperit cu un planșeu de lemn; mormintele sunt date înainte de invazia mongolă din 1241. Pe partea de sud a bisericii, a fost descoperit un mormânt (M 4) ce era suprapus de șanțurile de fundare ale bisericii actuale⁸⁶.

⁸⁰ Piața Huet a fost serios perturbată în perioada modernă și contemporană de intervențiile tehnico-edilitare.

⁸¹ Rezultatele acestui sondaj arheologic au fost publicate sumar, fără detalii (v. Munteanu Beșliu, P., *Sibiu, Jud. Sibiu*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 81).

⁸² Piața Huet a fost complet reamenajată în cadrul proiectului *Reabilitarea centrului istoric* ce a fost acționat cu ocazia devenirii Sibiului Capitală Culturală Europeană pentru anul 2007.

⁸³ D. Marcu Istrate și colab., *Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piața Huet*, în *CCA. Campania 2005*, p. 323; D. Marcu Istrate, A. Istrate, V. Moraru, *Sacru și profan într-un oraș european (1150–2007). Piața Huet – o punte peste timp*, Brașov, 2007, p. 65–70.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ D. Marcu, I. F. Pascu, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 96; Idem, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 228. Rezultatele în detaliu a cercetărilor arheologice sunt încă nepublicate.

⁸⁶ A. Istrate, *Sighișoara, jud. Mureș. Punct: Cetate, Biserica Mănăstirii*, în *CCA. Campania 2005*, p. 328–329; D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 236.

14. SIGHIȘOARA – CARTIERUL VIILOR: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. În cadrul unei necropole dateate printr-o serie de monede în a doua jumătate a secolului al XII-lea au fost descoperite și două morminte cu nișă cefalică, fără inventar⁸⁷.

15. SIGHIȘOARA – STADIONUL ORĂȘENESC: MORMÂNT CU SPADĂ ȘI VAS. Cu prilejul amenajării terenului pentru construcția stadionului orășenesc în anul 1957, au fost descoperite întâmplător o spadă medievală îndoită ritual împreună cu un vas⁸⁸ și în asociere cu oase umane, ceea ce ar putea duce la prezumția existenței în acel loc a unui mormânt izolat sau a unei necropole. Din păcate complexul a fost distrus prin construirea stadionului, iar lama îndoită a spadei a fost îndreptată de către descoperitorul necalificat; cu toate acestea s-a mai putut distinge fosta îndoire rituală, arma păstrând în prezent un profil de „S” foarte deschis. Spada pentru lovit și împuns, cu mânerul pentru o mână și jumătate (pl. VIII / 3–4), a fost datată între jumătatea secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XIII-lea⁸⁹ și aparține tipului VIIa conform tipologiei lui Z. K. Pinter⁹⁰. În ceea ce privește vasul este lucrat dintr-o pastă destul de fină, dar arsă neuniform: roșu negricios, ce poartă pe fund o marcă în formă de pentagramă, iar pe pântec trei rune scrijelite destul de adâncit și vizibile; forma vasului, precum și marca de pe fundul acestuia au dus la o datare spre jumătatea secolului al XII-lea. Inscripția runică fiind dificilă de analizat, au fost propuse, cu unele rezerve, următoarele variante: „Ingo”, „Ingvo” sau „Igo”; inscripția a fost interpretată ca un fel de patronim al posesorului de vas și probabil al spadei de la Sighișoara. Autorul atribuie acest mormânt unui colonist german sosit în Transilvania de undeva din zona renană⁹¹. Teoretic, se consideră că o dată cu adoptarea creștinismului se renunță la depunerea de arme în mormânt, în mod ritualic. Cu toate acestea există și excepții, înhumarea cu arme perpetuându-se la unele grupuri germane până în miezul evului mediu (pl. VIII / 1, 2). Pentru această afirmație se aduc ca analogii descoperirea, tot ocazională, de la Satu-Mare, a unei spade de secol XIII într-un mormânt atribuit tot unui colonist german, și de la Guffefeld (Germania) unde este semnalată o spadă de secol XIV foarte complicat deformată într-un mormânt. Practica ritualului de depunere a spadelor în morminte de către creștini alături de alte obiecte⁹², cum este cazul descoperirilor de la Sighișoara, respectiv Satu-Mare, se explică prin păstrarea și

⁸⁷ R. Harhoiu, M. Boroffka, L. Antal, *Sighișoara, „Cartierul Viilor”*, în CCA. Campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 83.

⁸⁸ Spada și vasul se află în colecția muzeului din Sighișoara.

⁸⁹ Z. K. Pinter, în lucrarea sa, datează această spadă, o dată, în secolul al XII-lea (p. 54–55), și o dată în jurul jumătății secolului al XIII-lea (p. 137) (v. Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Reșița, 1999, p. 54–55, 137).

⁹⁰ Z. K. Pinter, *Spada și sabia*, p. 134–135.

⁹¹ Deși analogia pare îndepărtată cronologic, autorul își bazează informația pe relatarea lui Tacitus, conform căreia pe cursul inferior al Rinului își aveau locurile de baștină populațiile germanice ale ingveonilor, urmașii lui Ingo, fiul lui Mannus, fiul zeului Tuisto (Z. K. Pinter, *Aspecte ale cultului armelor*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*, I, 1994, p. 19; Z. K. Pinter, *Spada și sabia*, p. 54–55).

⁹² În partea de sud-est a Transilvaniei au fost semnalate o serie de morminte descoperite întâmplător și care aveau în inventar „spadă cu două tășuri și gardă în formă de cruce” și care sunt dateate de către autori între secolele XI–XIII. Datorită informațiilor prea sumare referitoare la descrierea pieselor și la condițiile de descoperire, având rezerve asupra datării, dorim doar să le menționăm în această notă de subsol, fără a le include în catalog:

- spada de la Săsăuși datată în secolele XII–XIII fost descoperită lângă un schelet, ce avea așezat pe cap un coif metalic (*Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998, p. 139).
- Spada de la Belin a fost descoperită într-un mormânt datat între secolele XI–XIII și se păstrează la Muzeul Național Secuiesc (nr. inv. 233), (*Repertoriul arheologic al județului Covasna*, p. 43).
- Spada de la Chichiș a fost descoperită împreună cu o monedă, lângă un schelet, cu ocazia construirii podului peste Olt, pe malul drept al râului, la o adâncime de 4 metri. Piesa este datată în secolul al XIII-lea (*Repertoriul arheologic al județului Covasna*, p. 75).
- În hotarul comunei Zagon, în anul 1977, surpându-se malul unei movile, a fost găsit un schelet înhumat cu o spadă și un pinten. Mormântul este datat în secolele XI–XIII (*Repertoriul arheologic al județului Covasna*, p. 75, p. 159).

perpetuarea unor obiceiuri mai vechi, legate de cultul strămoșilor și de cultul armelor, la fel cum de-a lungul timpului s-au păstrat până în zilele noastre mai multe obiceiuri și sărbători păgâne în formă creștinată.⁹³

16. VISCRI – BISERICA EV.: MORMINTE ALE PRIMILOR COLONIȘTI GERMANI (?). În anii 1970–1971 la biserica ev. din Viscri au avut loc cercetări arheologice, care au dus la descoperirea unor morminte ce au făcut parte dintr-o necropolă datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea⁹⁴ și care a fost puternic deranjată de înmormântările ulterioare. Astfel, din acest prim orizont de înmormântări două morminte au fost descoperite cu inventar, parțial deranjate de înmormântările ulterioare; unul dintre morminte avea lângă craniu un inel de tâmplă cu un capăt în formă de „S”, iar pe mandibulă se afla o monedă de la Geza II (1141–1162); cel de-al doilea mormânt, tăiat de fundația donjonului, are ca inventar un obol de secol XII. Din păcate primul orizont de înmormântări nu a putut fi sesizat mai bine, din cauza numeroaselor înmormântări ce au avut loc până în secolul XVIII. Pe bază de analogii (Feldioara și Drăușeni), se presupune că mormintele menționate ar putea să aparțină primilor oaspeți germani, așezați aici.

Evidențiate relativ recent⁹⁵, *mormintele cu nișă pentru cap* reprezintă principala caracteristică din cadrul necropolelor de secol XII–XIII aparținătoare comunităților germane din sudul Transilvaniei. Originea occidentală a ritualului amintit a fost deja demonstrată, fiind stabilită și identitatea culturală a acestui tip de ritual⁹⁶. Analogiile realizate cu cimitirele din vestul și centrul Europei au fost suficiente dovezi pentru atribuirea mormintelor cu nișă cefalică primului val de coloniști germani veniți în Transilvania după jumătatea secolului al XII-lea⁹⁷, și apoi perpetuarea acestei tradiții încă câteva decenii bune și în secolul al XIII-lea, cum au demonstrat cercetările de la Alba-Iulia și Drăușeni. Iar cândva pe parcursul secolului al XIII-lea se pare că se renunță la gropile cu nișă cefalică fiind înlocuite cu gropi simple, cu sau fără sicriu.⁹⁸

Pentru Transilvania, în cadrul necropolelor de secol XII–XIII atribuite coloniștilor occidentali au fost sesizate atât morminte cu nișă cefalică cât și morminte simple. Până în prezent nu se cunoaște nici o necropolă realizată exclusiv din morminte cu nișă cefalică, ele reprezentând procente sub 50 % din totalul mormintelor⁹⁹, necropola de la Feldioara fiind

⁹³ Z. K. Pinter, *Spada și sabia*, p. 54–55.

⁹⁴ La Viscri fundațiile descoperite ale bisericii sală cu absidă semicirculară au fost date inițial la începutul secolului al XII-lea pe baza unui dinar determinat ca provenind din timpul lui Coloman (1095–1116) (M. Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *Cercetări arheologice*, IV, 1981, p. 264). Însă moneda amintită, aflată astăzi în colecția cabinetului numismatic al MNIR, a fost redeterminată ea fiind de fapt o emisiune din timpul regelui Geza II (1141–1162) (A. M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V–XII*, București, 2002, p. 186), astfel biserica-sală, și implicit mormintele, nu mai poate fi datată în prima jumătate a secolului al XII-lea ci în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

⁹⁵ Primele descoperiri de morminte cu nișă pentru cap au fost făcute în 1960–1962 la Sebeș-Alba, însă necunoscându-se la acea vreme termenul de „morminte cu nișă pentru cap”, autorul descoperirilor le-a descris astfel: *în unele cazuri se puneau, reazem pentru cap, pietre sculptate în unghi, sau două pietre înclinate* (R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1969, p. 7). Prima mențiune a termenului de „morminte cu nișă pentru cap” este făcută în 1985 cu ocazia descoperirilor de la Alba-Iulia de către R. Heitel (R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228), iar din 1991 ele sunt menționate frecvent (v. Ioniță, A., *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *Revista istorică*, V, 3–4, 1994, p. 273–281; A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 29–58). De asemenea A. Ioniță propune și o tipologizare a mormintelor cu nișă cefalică pentru cap descoperite în Europa (v. A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 55).

⁹⁶ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–58; A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe*, p. 217–228.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–58, p. 56.

⁹⁹ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 234.

singura, deocamdată, unde frecvența descoperirilor de gropi cu nișă cefalică a fost sesizată în cca 60 % din cazuri¹⁰⁰.

Din punct de vedere al formei gropilor mormintelor din necropolele atribuite comunităților germane din sudul Transilvaniei au fost surprinse 4 mari tipuri¹⁰¹:

1. morminte cu groapa în trepte, care se compune dintr-o groapă rectangulară mare, pe fundul căreia a fost săpată o groapă mai mică, urmărind, în general, conturul corpului uman, numită convențional fosă și care comportă două subcategorii¹⁰²: a) cu nișă specială pentru cap (pl. VII/ 3-8)¹⁰³ (Alba-Iulia – ?, Drăușeni, Feldioara, Orăștie, Mediaș, Moșna, Sibiu, Sighișoara) și b) fără nișă (pl. VII/ 1-2) (Feldioara, Sibiu, Orăștie – ?);

2. morminte în cistă cu nișă (pl. VI) din cărămidă (Alba-Iulia, Cricău – ?, Sebeș – ?, Sibiu) sau din piatră (Cricău, Drăușeni, Săcădate – ?, Sebeș-Alba)¹⁰⁴;

3. morminte ale căror gropi sunt delimitate cu pietre (Orăștie, Drăușeni, Alba-Iulia¹⁰⁵);

4. morminte în gropi rectangulare simple (Feldioara etc.).

Luând în continuare exemplul Feldioarei, practicarea mormintelor cu nișă cefalică a fost sesizată, până în prezent, doar în cazul adulților și adolescenților. În schimb practicarea gropilor delimitate cu pietre se constată și în cazul copiilor (Drăușeni și Orăștie), însă acest tip de mormânt este foarte rar întâlnit. De asemenea, mormintele în cistă din piatră cu nișă pentru cap sunt și ele rar atestate, ele fiind semnalate doar la Drăușeni și Sebeș-Alba, cele de la Cricău și Săcădate, datorită nepublicării lor, rămânând în sfera incertitudinii dacă cistele respective au avut nișă pentru cap sau nu. Mormintele în cistă cu nișă pentru cap, zidite din cărămidă, au fost descoperite în număr mai mare doar la Alba-Iulia și Sibiu, și câte o cistă din cărămidă fiind semnalată la Cricău și Sebeș-Alba, despre care nu cunoaștem nici un fel de detaliu.

La o analiză de ansamblu a necropolelor am constatat că există necropole cu anumite particularități în ceea ce privește tipul mormintelor, astfel dacă în cazul Feldioarei nu au fost descoperite morminte în ciste sau morminte ale căror gropi erau delimitate de pietre, la polul opus se află necropola de la Alba-Iulia unde până în prezent au fost descoperite doar morminte în cistă din cărămidă sau din piatră (există un singur mormânt cu o posibilă nișă pentru cap (M 88) asupra căruia ne exprimăm rezerve). Interesantă este și urmărirea frecvenței apariției mormintelor în cistă cu nișă pentru cap dintr-o necropolă; astfel, remarcăm că un număr ridicat de morminte în cistă sunt atestate doar în centrele eclesiastice, adică la Alba-Iulia, Sebeș-Alba și Sibiu, în restul necropolelor cercetate fiind descoperite doar între 1 până la 3 ciste, sau deloc.

¹⁰⁰ De fapt procentul sigur al descoperirilor de gropi cu nișă cefalică de la Feldioara este de 35 %, dar cu o probabilitate destul de mare de extensie de până la 60 %.

¹⁰¹ Este posibil să mai existe și al cincilea tip, și anume groapa dreptunghiulară simplă pe fundul căreia să fi fost amenajată doar nișa pentru cap; însă, deocamdată, pe baza a ceea ce s-a publicat până în prezent, din punct de vedere arheologic nu putem exemplifica în teren vreun mormânt de acest tip.

¹⁰² Acest tip de groapă în trepte cu cele două subcategorii a fost sesizată pentru prima dată de A. Ioniță la Feldioara (A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 42).

¹⁰³ Cercetările arheologice au depistat și în cazul nișelor diferite forme: rotundă, pătrată, dreptunghiulară, trapezoidală, însă acest detaliu nu pare să fi avut o anumită semnificație sau o cronologie specifică (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 237).

¹⁰⁴ În ceea ce privește perioada de utilizare a mormintelor în cistă simplă fără nișă pentru cap vezi câteva referințe la D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 235. În Transilvania, la Cluj-Mănăstur au mai fost descoperite 4 morminte în cistă din piatră, din care două au capul încadrat de cărămizi romane, ele fiind datate în secolul XIII (P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 143–144, fig. 3).

¹⁰⁵ La Alba-Iulia nu suntem siguri dacă e vorba de un mormânt în cistă din piatră sau dacă e vorba de un mormânt delimitat de lespezi de piatră (M 8 / 2000).

În ceea ce privește poziția mortului în groapă, în toate cazurile defuncții au fost depuși în decubit dorsal, având în marea majoritatea cazurilor, brațele întinse pe lângă corp și picioarele întinse. Mormintele sunt orientate cu privirea spre răsărit, în general VE, cu o paletă de variații. Un alt specific al mormintelor cu nișă, sesizat doar în ultimii ani, este cel al realizării mormintelor în pantă, adică defunctul era așezat pe spate, cu picioarele mai jos decât capul și toracele, iar capul era mai sus decât restul corpului era amplasat în nișa cefalică și uneori așezat pe „pernă” din piatră; această diferență de nivel este observată în principal în cazul mormintelor în ciste, exemplul cel mai elocvent fiind cel al mormântului de la Alba-Iulia (M 91/2003), unde cista a fost realizată în pantă, cu o diferență de nivel de 25 de cm¹⁰⁶ (pl. II/2).

După realizarea mormântului și depunerea defunctului înfășurat de obicei în giulgiu, în cazul în care groapa era realizată în trepte, fosa (groapa săpată după forma conturului corpului uman) era acoperită mai întâi cu butuci de lemn, scânduri sau cu scoarță de copac, și peste care apoi se arunca pământul. Și în cazul mormintelor în cistă, se practica acoperirea cu material lemnos, astfel se explică de ce majoritatea cistelor nu erau acoperite cu lespezi de piatră¹⁰⁷. Singurele morminte care au fost acoperite cu alt tip de material decât lemnul, sunt cele 2 morminte în cistă de la Alba-Iulia (M II/1973; M 91/2003) acoperite cu lespede din piatră (pl. II/3), respectiv cu țigle romane de mari dimensiuni. În privința lespezilor de mormânt insolită în peisajul descoperirilor din Transilvania este lespede funerară de la Cislădie (pl. III/1–3), care probabil acoperea și ea tot un mormânt în cistă¹⁰⁸.

Un alt obicei funerar ce se practica, dar care este mai puțin surprins și urmărit din punct de vedere arheologic, este cel al reînhumării oaselor din mormintele deranjate, în momentul în care se efectua groapa. Acest obicei nu știm cât de frecvent era folosit, fiindcă arheologic se înregistrează rar; totuși exemple ale practicării acestei uzanțe au fost observate în necropola de la Alba-Iulia, unde în cazul mormântului M 91/2003, după înhumare, peste lespede de piatră au fost așezate un pachet de oase recuperate, probabil, de la două schelete deranjate, și la Cricău, unde resturile unei ciste din piatră – păstrată mai puțin de jumătate – au fost refolosite, fiind reînhumate în extremitatea de est a ei o parte din oasele de la 4 schelete.

O regulă generală a cimitirelor sașilor din secolele XII–XIII este aceea că ele erau amplasate în jurul bisericilor. În cadrul acestor cimitire, care împreună cu biserica au devenit centre ale vieții sociale, putem vorbi și de îngroparea morților pe grupuri / pe familii.

Inventarul mormintelor din necropolele repertoriate este sărac și puțin diversificat, lipsa inventarului fiind de fapt o caracteristică generală. Principalele obiecte întâlnite în mormintele coloniștilor sași sunt în special monedele și foarte rar inele de tâmplă cu unul din capete în formă de „S”. În majoritatea necropolelor săsești există câteva morminte ce au ca inventar câte 1–3 monede arpadiene; cele mai frecvente monede depuse ca obol sunt emisiuni de la Geza II (1141–1162), Ștefan III (1162–1172) și Andrei II. Interesantă este apariția inelelor de tâmplă, ele fiind semnalate doar în necropolele unde s-a bănuț că a existat anterior o locuire secuiască: Viscri, Drăușeni, Mediaș, Gârbova (?), exceptând Feldioara. În necropolele de la Orăștie, Sebeș, Cricău, Sibiu¹⁰⁹ nu au fost semnalate ca obiecte de inventar decât monede. Explicația problemei prezenței inelelor de tâmplă în necropolele unde sunt atestate și morminte cu nișă cefalică considerăm că nu este rezolvată decât parțial¹¹⁰, atâta timp cât rezultatele cercetărilor arheologice au rămas în cea mai mare parte nepublicate.

¹⁰⁶ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 231.

¹⁰⁷ Ne-am referit doar la mormintele care nu au fost deranjate.

¹⁰⁸ Vezi detalii la punctul 2. *Cislădie: lespede funerară*.

¹⁰⁹ În necropola de la Sibiu au fost semnalate în inventarul unor morminte de secol XII, și cataramă circulară din fier (D. Marcu Istrate, A. Istrate, V. Moraru, *Sacru și profan*, p. 82). Întrucât cercetările sunt inedite, nu putem oferi alte detalii.

¹¹⁰ Referitor la interpretarea acestei problematice vezi A. Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe*, 2005, p. 221–224.

Și din punct de vedere al inventarelor mormintelor, există necropole cu anumite particularități ce nu se mai regăsesc în alte descoperiri. De exemplu în necropola de la Feldioara o serie de morminte au avut ca inventar monede romane folosite ca obol funerar, fenomen care nu a mai fost semnalat în alte necropole săsești din sudul Transilvaniei.

În ceea ce privește procentajul mormintelor cu inventar dintr-o necropolă, nu putem face trimitere decât din nou la Feldioara, unde raportat la numărul total de morminte rezultă un procentaj de 17 % morminte cu inventar¹¹¹.

O descoperire insolită pentru Transilvania este mormântul de la Sighișoara, de lângă stadionul orășenesc, ce avea ca inventar o spadă îndoită ritual și un vas depus ca ofrandă. Cu toate că acest tip de ritual funerar nu era practicat pe scară largă în secolele XII–XIII de către primii coloniști germani, ca dovadă raritatea descoperirilor de acest gen în raport cu celelalte descoperiri de morminte, totuși această descoperire atenționează asupra posibilității existenței unei diversități relativ largi în ceea ce privește ritualul funerar practicat de coloniștii sași. Pentru noi rămâne o enigmă în ce situație se aplica acest tip de ritual funerar? Spada nu putea aparține decât unui cavaler sau greav, însă cărei cauze i se datorează acest ritual? Oare să fie din cauza unei morți fortuite / năpraznice? În ceea ce privește semnificația îndoirii armei, ea ar putea simboliza distrugerea însemnelor puterii defunctului ca o personificare a încheierii rolului său pe acest pământ. O formă a acestui obicei funerar o avem semnalată ca încă practicându-se la începutul secolului al XVIII-lea, informația venind din vestitul jurnal al lui Wesselényi: „terminându-se toate ceremoniile, trupul a fost coborât în mormânt, iar drapelul negru rupt, însă sabia n-am putut s-o rup, nici eu nici alții în nici un chip, ci doar după multă trudă introducând-o în ușa cimitirului sub pragul de sus”¹¹².

De asemenea neclarificată rămâne problema, așa cum a semnalat-o și D. Marcu Istrate, de ce pe același palier cronologic, în aceeași comunitate și în aceeași familie, unii membri preferă o groapă cu nișă iar alții o groapă simplă? Semnificația acestui tip de mormânt cu nișă nu a fost nici ea descifrată în totalitate, A. Ioniță aducând în discuție diferite ipoteze, printre care prezența nișei ar fi putut fi percepută ca o trimitere la învierea lui Lazăr sau la imaginea Sf. Mormânt; sau ea ar putea reflecta o tradiție germanică a păturii conducătoare, ale cărei ecouri se simt până la sfârșit de ev mediu; ideea marcării unui statut social deosebit, prin prezența nișei, dincolo de funcția practică de a fixa capul într-o anumită poziție, este indicată mai întâi de apariția sarcofagelor și ulterior a mormintelor săpate în pământ, însă faptul că nișa a fost preluată, cândva în secolele IX–X, de la elitele conducătoare de către comunitățile săsești, se pare că ea ulterior nu a mai simbolizat un statut social aparte, ci doar o modă.¹¹³

În ceea ce privește existența unui număr mic de morminte în cistă într-o necropolă se explică prin tratamentul funerar diferențiat aplicat în cadrul aceluiași grup, în funcție de statutul social al persoanelor decedate, mormântul putând aparține unui greav sau al unui membru din familia acestuia, al unuia dintre ctitorii bisericii, sau al unui cleric cu un rang relativ înalt. Mormintele în ciste le putem considera morminte elitare.

Semnificația mormintelor în cistă și a lespezilor funerare poate fi, pe lângă prestigiul social, și o reflecție a atitudinii față de moarte și o expresie a conștientizării finitudinii și fragilității vieții umane. Percepția atitudinii față de moarte este greu de surprins

¹¹¹ A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 43.

¹¹² Această descriere este făcută de nobilul reformat din Sălaj, Wesselényi István, care, refugiat la Sibiu în timpul războiului curuților (1703–1711), a notat în jurnalul său toate evenimentele private și publice; a descris inclusiv minuțios desfășurarea înmormântărilor, fiind implicat personal în pregătirea lor. Ca organizator și participant la astfel de episoade de existență socială, nobilul a lăsat un izvor de prima mână pentru reconstituirea vieții nobiliare (E. Szegedi, *Moartea, disciplina ecleziastică și socială în mediile protestante din Transilvania (sec. XVI–XVIII)*, în *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI–XX*, coord. M. Grancea, Cluj-Napoca, 2005, p. 76–79).

¹¹³ Detalii cu privire la aceste opinii v. A. Ioniță și colaboratorii, *op. cit.*, p. 55–56.

pentru perioada și comunitățile în discuție, însă având în vedere că avem de-a face cu creștini este știut faptul că credința creștină transformă moartea într-o formă de viață. Deși într-un secol al reformei, poate că în predica sa, decanul ev. Damasus Dürr a concentrat cel mai sugestiv concepția despre moarte și despre funcția mormântului, ce putea fi o concepție generală¹¹⁴ atât a predecesorilor săi cât și al contemporanilor săi: „a cunoaște mormintele ca pe niște odăi de dormit, în care ne odihnim și așteptăm venirea minunată a domnului nostru Hristos”¹¹⁵.

Desigur, în zonele de locuire germană din Transilvania secolelor XII–XIII, concepția și forma de exprimare a atitudinii față de moarte este greu de surprins, însă pe parcursul secolelor următoare sesizăm cum ea capătă diferite dimensiuni de la o perioadă la alta, de la un mediu / categorie socială la alta, de asemenea vedem cum se nasc și se dezvoltă, mai ales prin intermediul lespezilor funerare, epitafurilor, picturii de panou etc, o adevărată artă și cultură funerară.

FUNERARY RITES AND RITUALS SPECIFIC TO GERMANS FROM SOUTH TRANSYLVANIA DURING 12TH –13TH CENTURIES

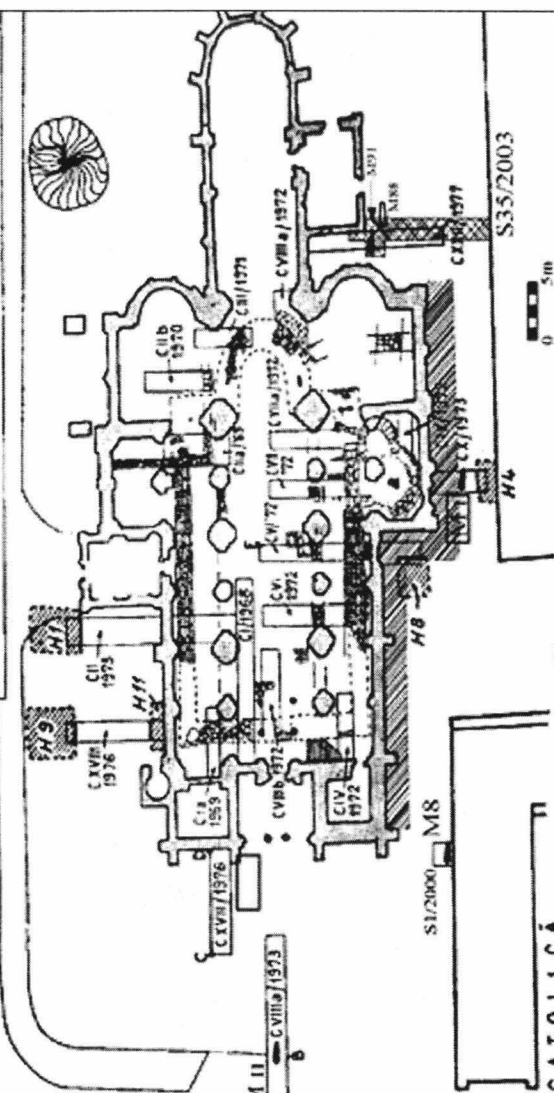
Abstract

The archaeological researches in the last 15 years brought to light a part of information on the funerary rituals practiced within the community of the first German who settled in South Transylvania: *the graves with head alcove* represent the main characteristic of the necropolises from 12th–13th centuries belonging to the German communities in South Transylvania (Feldioara, Sighișoara, Sibiu, Orăștie, Drăușeni, Moșna, Alba-Iulia, Sebeș-Alba etc.). The Western origin of the ritual mentioned above has already been demonstrated, establishing the cultural identity as well. Nevertheless, the discoveries made at random (see the stone from Cislădie and grave with spade and bowl from Sighișoara) make us think that there is the possibility of a relative diversity regarding the funerary ritual practised by the German settlers during 12th – 13th centuries.

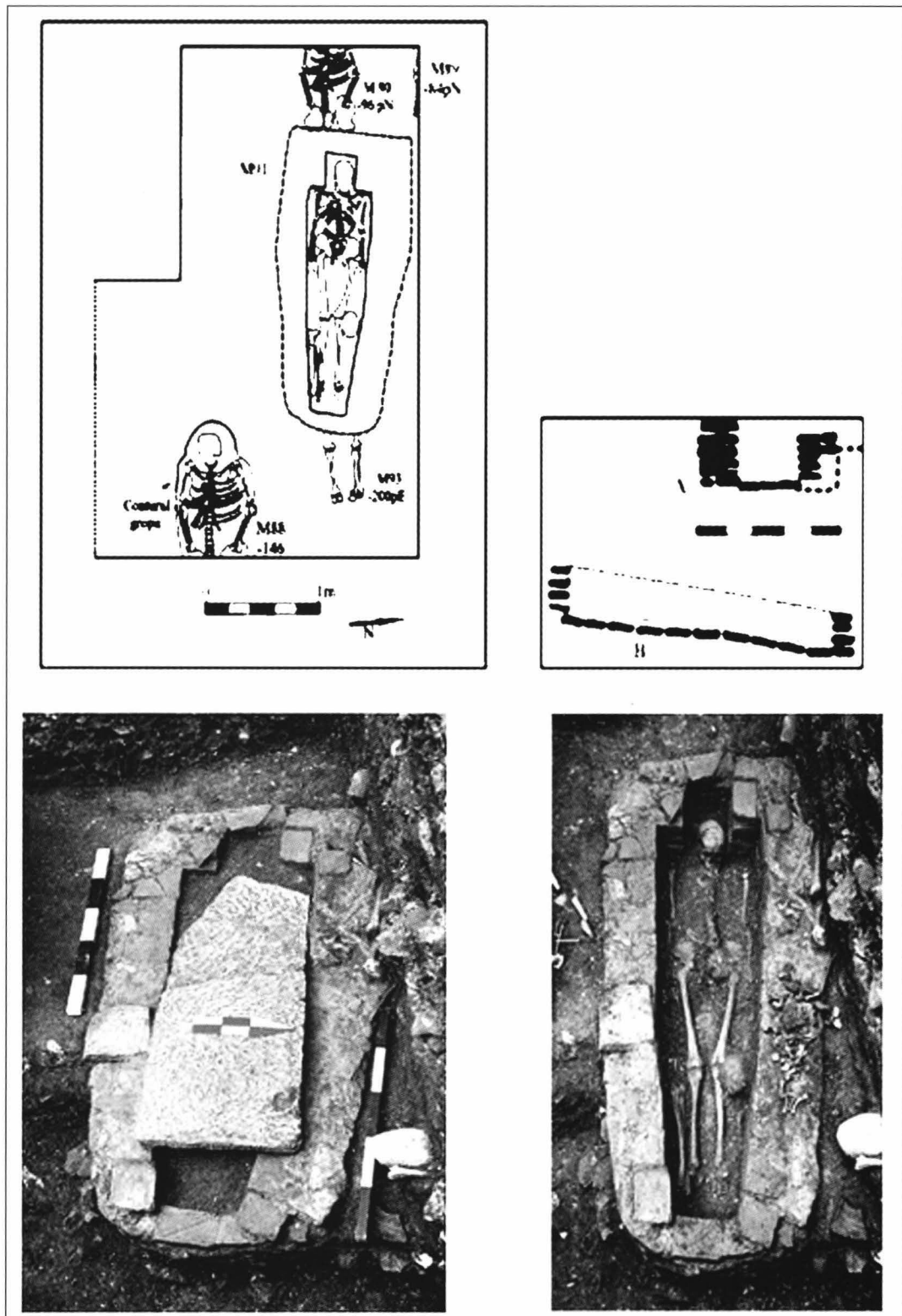
¹¹⁴ Asocierea morții cu odihna sau cu somnul este apreciată de Ph. Ariès drept „cea mai populară și mai constantă reprezentare a morții” (Ph. Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*, Paris, 1975, p. 39, cf. M. Grancea, *Cuvânt înainte*, în *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI–XX*, p. 11).

¹¹⁵ A. Amlacher, *Damasus Dür, ein evangelischer Dechant des Unterwälder Kapitels aus dem Jahrhundert der Reformation*, Hermannstadt, 1883, p. 47.

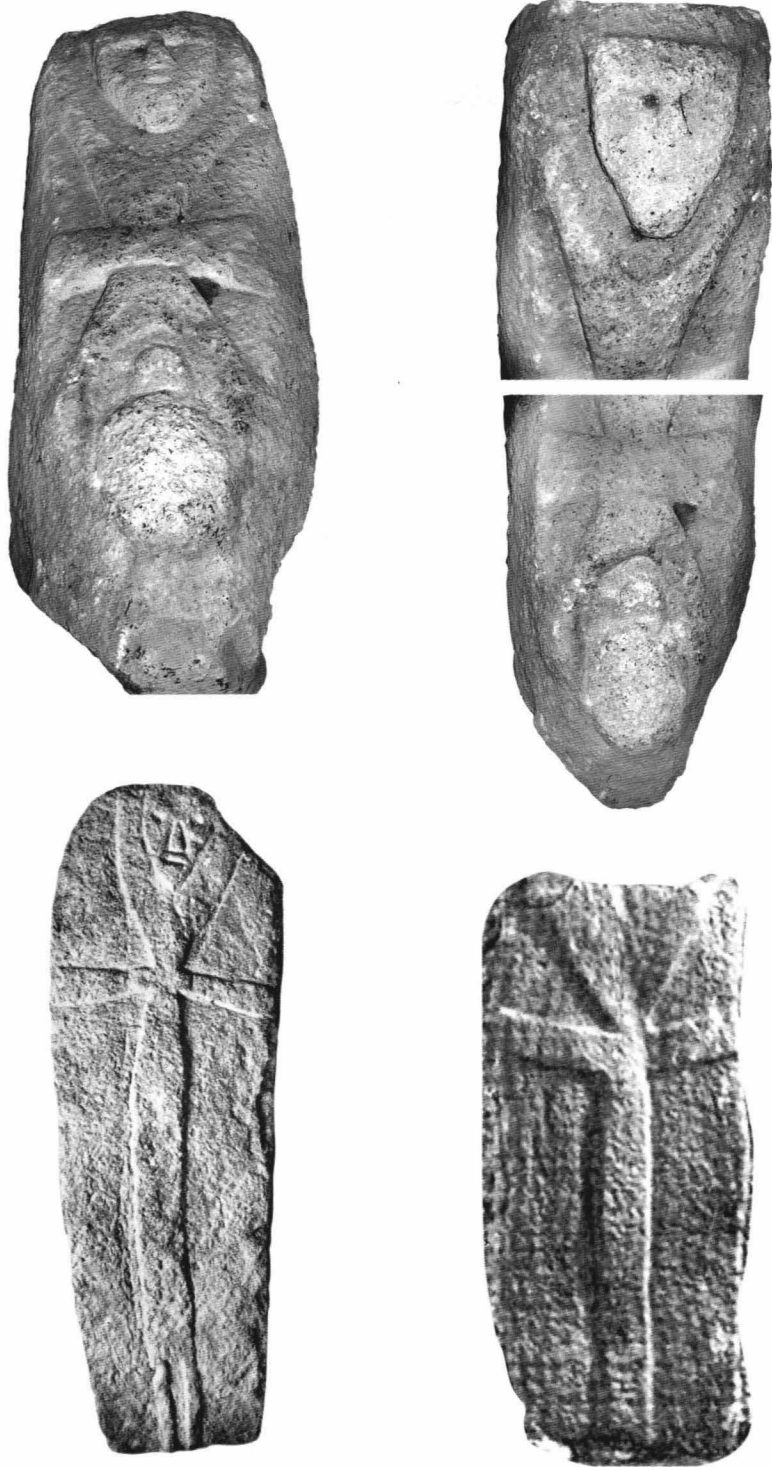
Catedrala Reîntregirii

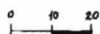
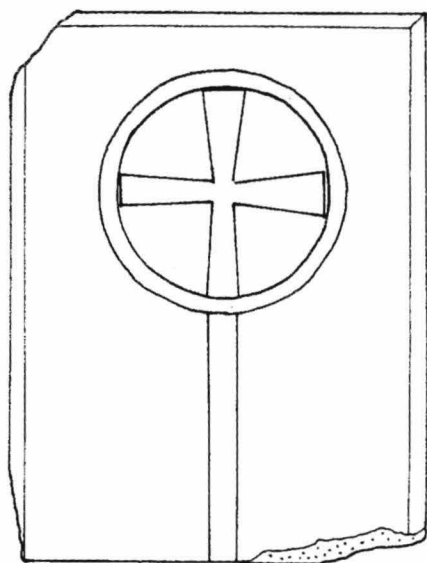
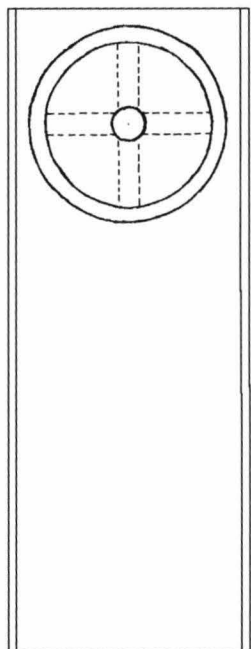
Plansa I: Morminte cu nișa cefalică descoperite la Alba Iulia (după Radu Heitel, cu adăugarea parțială a săpăturilor din anii 2000 și 2002, și cartarea tuturor mormintelor MI-XI: morminte descoperite de Radu Heitel (după D. Marcu-Istrate, 2005).

Planșa II: Alba Iulia. Catedrala romano-catolică (desene și foto după D. Marcu Istrate și A. Istrate, 2005). 1. Planul parțial al S 35, cu cele două morminte cu nișă (M 91, M 88) 2. M 91 în secțiune transversală (a) și în secțiune longitudinală (b) 3-4. M 91 în timpul investigațiilor.

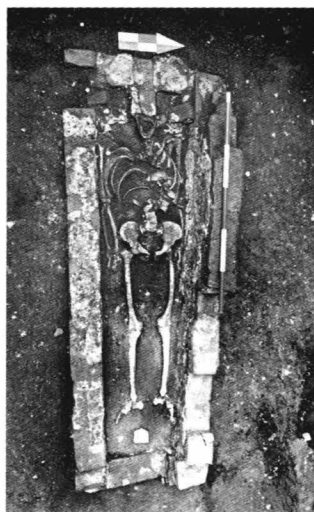
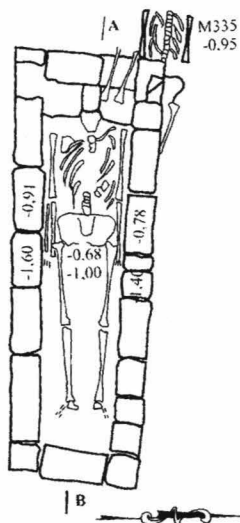
Planșa III: 1-3. Lespedea funerară de la Cislădie 4. Lespedea funerară de la Faha (după Th. Năgler, 1992) 5. Lespedea funerară de la Irschen (după Th. Năgler, 1992).

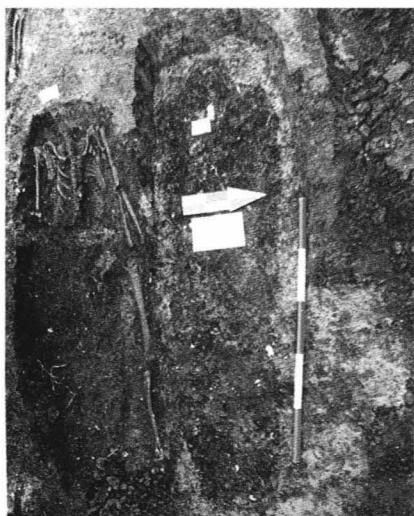
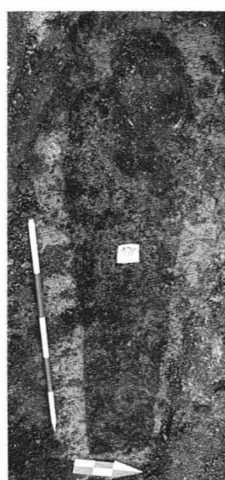
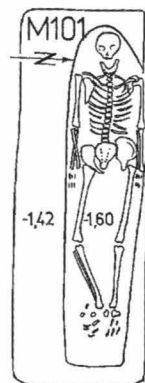
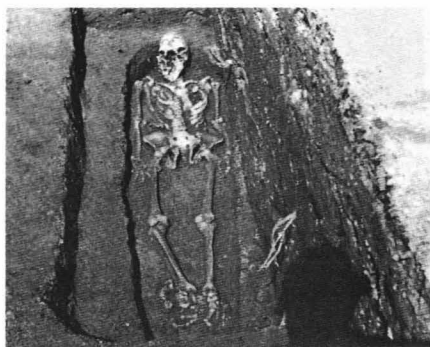
Planşa IV: 1-2. Piatra funerară de la Denşuş (după R. Lupescu, 1996) 3. Piatra funerară din Székesfehérvár (după R. Lupescu, 1996) 4. Piatră funerară încastată în zidul bisericii ev. din Dârlos.

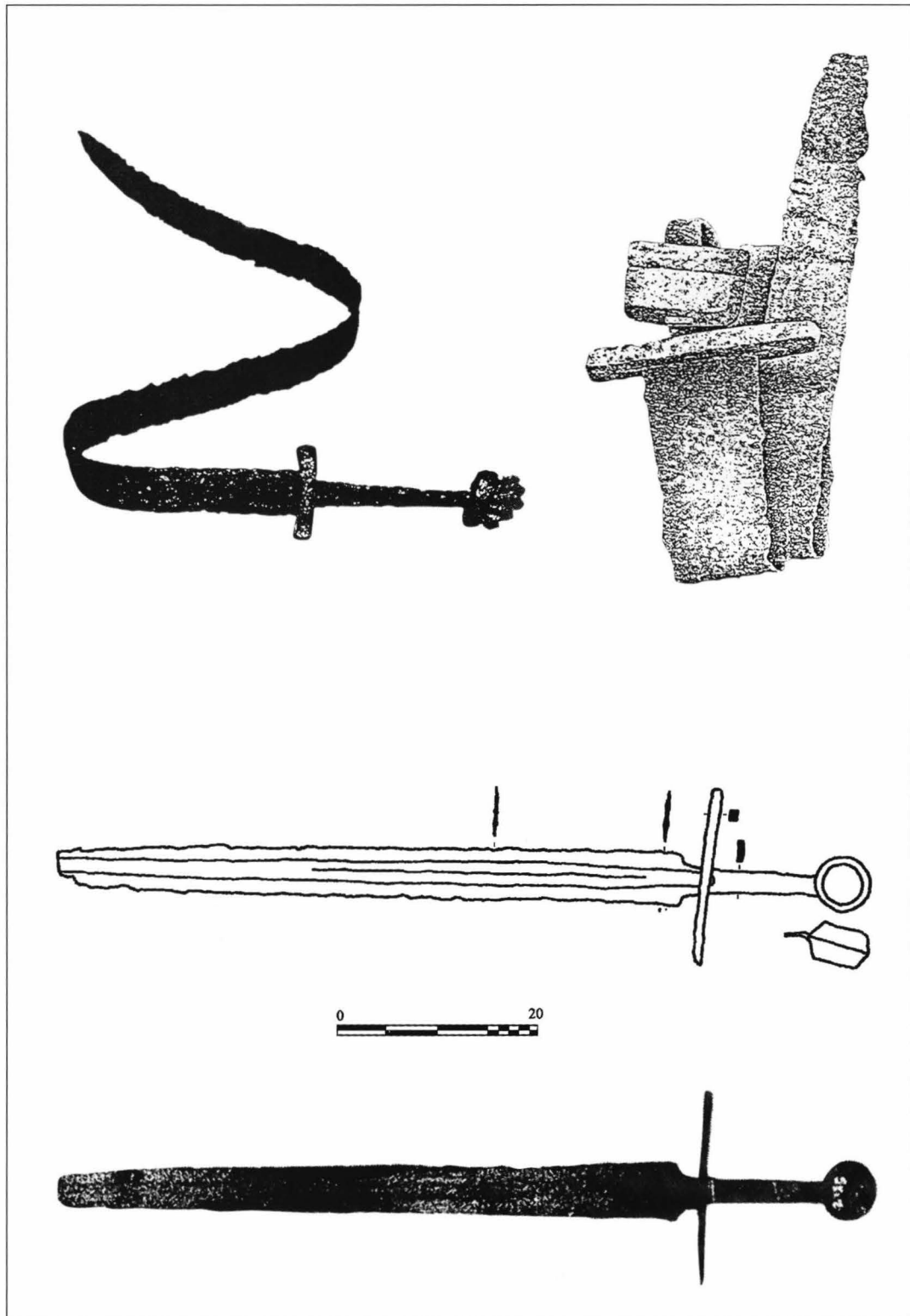
Planșa V: 1. Lespedeza funerară a comitetului Laurentius din Câmpulung (după E. Lăzărescu)
 2. Lespede funerară încastrată în zidăria bisericii ev. din Bistrița (după Vătășianu) 3-4. Lespezi
 funerare de la biserica reformată din Luncani (după Entz. G., 1994).

Planșa VI: 1. Cricău. Resturile unui mormânt în cistă din piatră (după R. Heitel, Al. Bogdan) 2. Sebeș-Alba. Mormânt în cistă din piatră cu nișă pentru cap (după R. Heitel, 1969) 3-4. Sibiu. Mormânt în cistă din cărămidă cu nișă pentru cap (M 241- mama cu copilul) 5-6. Sibiu. Mormânt în cistă din cărămidă cu nișă pentru cap (M 230) (după D. Marcu Istrate și colab. 2007).

Planșa VII: 1-2. Feldioara. M 101 - mormânt cu groapa în trepte (după A. Ioniță și colab. 2004) 3-4. Feldioara. M11 - mormânt cu nișă pentru cap: 3. Forma gropii 4. Mormântul (după A. Ioniță și colab. 2004) 5-6. Sibiu. M 170 - mormânt cu nișă pentru cap: 5. Forma gropii 6. Mormântul (după D. Marcu Istrate și colab. 2007) 7-8. Sibiu. Morminte în diferite stadii ale cercetării (după D. Marcu Istrate și colab. 2007)

Planșa VIII: Îndoiri rituale de spade înainte de punerea lor în mormânt (după Z. K. Pinter, 1999)
 1. Spadă păstrată la Statensk Historionska Museum din Stockolm 2. Spadă deformată din mormântul de la Store-Finstad 3-4. Spadă deformată descoperită la Sighișoara și îndreptată de descoperitor.